

**STUDENCKIE
ZESZYTY NAUKOWE
WKOŁO ROSJI**

NR 2(06)/2011

Opiekunowie naukowci:

dr hab. Krystyna Pietrzycka-Bohosiewicz, prof. UJ
dr Aleksander Wawrzyńczak

Redaktor naczelna:

Patrycja Draj

Redakcja:

Maria Kruk
Anna Pasiut
Dorota Szczudło

Korekta:

Dorota Szczudło

Okładka:

Kamil Polakiewicz

Nakład:

??? egzemplarzy

Skład i druk:

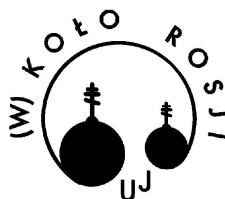
AT Group
ul. Łokietka 48
31-334 Kraków

„Studenckie Zeszyty Naukowe Wkoło Rosji” zostały wydane przy wsparciu finansowym Rady Kół Naukowych UJ oraz Fundacji Studentów i Absolwentów Uniwersytetu Jagiellońskiego „Bratniak”

Przedruk całości lub poszczególnych fragmentów za zgodą wydawcy
ISSN 1898-4444

Adres redakcji:

Koło Naukowe Studentów Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ
(W)Koło Rosji
Al. Mickiewicza 11, 31-120 Kraków
<http://wkolorosji.wordpress.com/>
e-mail: zeszytynaukowe@gmail.com

SPIS TREŚCI

I. Dział kulturoznawczy

EWELINA DZIADOSZ, Суть писателя - заметить то, что не заметил другой человек. Интервью с Рубеном Гальего.7

CEZAR JĘDRYSKO, *Miejsce jednostki w słowianofilskich koncepcjach społecznych*.....13

BARTŁOMIEJ RUSIN, Kontrrewolucja, ale jaka? Zarys działalności politycznej Borysa Sawinkowa w latach 1917-1920.35

DOROTA SZCZUDŁO, Kobieta w Związku Radzieckim.....55

II. Dział translatologiczny

SYLWIA DZIADOSZ, Особенности киноперевода69

WIERSZE Konstantina Dmitrienko w tłumaczeniu Eweliny Dziadosz85

I. Dział kulturoznawczy

„СУТЬ ПИСАТЕЛЯ - ЗАМЕТИТЬ ТО, ЧТО НЕ ЗАМЕТИЛ ДРУГОЙ ЧЕЛОВЕК.” ИНТЕРВЬЮ С РУБЕНОМ ГАЛЬЕГО

Рубен Давид Гонсалес Гальего стал лауреатом Букеровской премии за роман «Белое на черном», в котором он рассказывает о событиях собственной жизни - настолько страшной, что кажется, так может быть только в романах. Он родился в 1968 году, с рождения болен ДЦП, советские власти разлучили его с матерью, сказав ей, что он умер, а его сначала отправили в детский дом, а потом в дом престарелых (ему было 15 лет) - умирать. Он выдержал. «Для меня выжившая собака без ноги - это хеппи-энд. Мальчик без ног, который побеждает в драке и потом беззлобно идет к своему сопернику, обещавшему его убить, и предлагает пойти на рыбалку, - это хеппи-энд. Даже когда офицер дальней разведки заканчивает жизнь как офицер дальней разведки - это тоже хеппи-энд...»¹.

Интервью:

Е.Д.: Что Вы чувствовали в тот момент, когда узнали, что являетесь лауреатом премии Русский Букер?

Р.Г.: Это меня, конечно, удивило. При этом я смеялся - не от радости, а от иронии. Я понимал, что называть кого-то лучшим писателем года - глупость. А поверить в то, что я - лучший писатель года - это было бы слишком большим самодовольствием с моей стороны.

Е.Д.: Почему Вы так считаете?

¹А. Ковалева, *Не считать же всерьез, что я - лучший писатель*, <http://www.izvestia.ru/culture/article41931/>, 17.04.2011, 17:43.

Р.Г.: Все эти рейтинги - это настолько условные понятия, что я им не верил и никогда не поверю.

Е.Д.: То есть при выборе, допустим, книги, Вы никогда не руководствуетесь рейтингами?

Р.Г.: Абсолютно никогда! Вот если мне, например, Эвелина скажет: «Рубен, есть такая польская книга, очень хорошая». Для меня мнение Эвелины очень важно, потому что я ее знаю. То есть мнение конкретного человека для меня важнее, чем мнение рейтинга, поскольку он полностью анонимен. Он безмолвен. Я не понимаю рейтинги... И когда дали Букеровскую премию, я, конечно, несерьезно к этому отнесся, как в лотерею выиграл.

Е.Д.: Откуда название «Белое на черном» ?

Р.Г.: Были черные буквы на белом потолке, поэтому Интернет-издания называли произведение Черное на белом. И когда решили опубликовать книгу по-русски, я подумал, что все-таки - это Белое на черном, потому что на черном фоне текст получается светлым.

Е.Д.: У Вас есть любимая книга? Или любимый литературный жанр?

Р.Г.: Жанр..? Книга..? Говорят, что люди до тридцати лет читают, а после тридцати перечитывают. То, что в детстве, остается навсегда. Потом то, что читал в юности, остается навсегда. Что касается любимой книги и любимого жанра - у меня такого нет. Слишком много читал... Сейчас, когда я с вами разговариваю, думаю о книге Лема «Больница преобразования».

Е.Д.: Как Вы считаете, произведения каких современных русских писателей достойны перевода, напр., на польский язык?

Р.Г.: Я бы посоветовал польскому переводчику брать книги, которые нравятся ему самому. Что касается меня, то мне лично в последнее время понравилась книга «Год обмана» Андрея Геласимова.

Е.Д.: Как Вы думаете, без каких качеств не обойтись писателю?

Без внимательности.

Е.Д.: Внимательности к чему?

Р.Г.: Ко всему. К любой мелочи, ко всему важному, неважному... Вообще суть писателя - заметить то, что не заметил другой человек. Это самое главное. Если ты заметил - ты писатель. Важно также любопытство к жизни и к людям. Больше ничего не надо.

Е.Д.: А что, по-вашему, главное в жизни?

Р.Г.: Не навредить... Есть такой писатель Курт Воннегут. Когда ему было лет семьдесят, к нему пришел его младший сын, который стал детским врачом. И он спросил у сына: «Слушай, а как вообще жить-то надо?». Тот ответил: «Знаешь, папа, ведь надо жить, чтобы хотя бы вреда другим не причинить».

Е.Д.: Вы являетесь одним из немногих писателей, которые охотно общаются со своими читателями. Это сложно?

Р.Г.: Это совсем не сложно. Мною руководствует именно то любопытство, которое нужно писателю. К тому же, я понимаю, что написать незнакомому человеку очень тяжело. Поэтому если какой-то читатель обращается ко мне, у него есть огромная причина.

Е.Д.: Часто переводчики Ваших книг советуются с Вами?

Р.Г.: Переводчики бывают разные. Бывают очень глубокие и умные, бывают просто профессиональные. Но большинство моих переводчиков, конечно, выходят со мной на контакт, мы дружим. С польским переводчиком я не общался, но знаю, что перевод хороший.

Е.Д.: В польском переводе Вашей книги «Белое на черном» при передаче русских реалий переводчик довольно часто использует сноски. Вам, как читателю иностранной литературы, не мешает такое переводческое решение?

Р.Г.: Эвелина, вы задаете очень хорошие вопросы. Дело в том, что есть школы перевода.

Каждый переводчик, который переводит мою книгу, принадлежит к какой-то школе перевода, и я не могу его за неделю переучить, и даже не стану это делать! Если в этой школе перевода приняты сноски, то ничего плохого в этом нет, это просто другая школа.

Е.Д.: Как Вы думаете, какие элементы произведения «Белое на черном» могли доставить переводчику какие-либо трудности?

Р.Г.: По большому счету, я считаю, что наши языки близкие. Понятия русского и польского языков очень близкие. Поэтому я думаю, что непреодолимых трудностей не могло быть. Скажем, у китайского переводчика было больше трудностей...

Е.Д.: Каковы Ваши литературные планы на будущее? Вы намерены в ближайшее время написать новую книгу?

Р.Г.: Ну, как сказать. Вот я написал две книги. Сейчас не пишу ничего. Может быть, я еще пару книг напишу за всю жизнь. Мне кажется, что не все могут писать каждый год по книге. Если я буду так писать - это будут плохие книги. Так что никаких литературных планов я себе не ставлю.

Е.Д.: Скажите, пожалуйста, как Вам живется в Америке?

Р.Г.: Знаете, это как сказал Чеслав Милош: «Моя родина - это польский язык». И, соответственно, мой язык - русский, он останется русским, но нужно сказать, что пока я жил, я должен был понимать много других языков - я говорю по-испански, и еще я более-менее говорю по-английски, но это все-таки не родина, это все-таки эмиграция...

Е.Д.: Вы не скучаете по России, по русскому языку?

Р.Г.: По России я абсолютно не скучаю. Я просто представляю себе, как сяду в самолет, полечу в Москву, в московском аэропорту мою коляску сломают. То есть географически я по России не скучаю. Интеллектуально и эмоционально - сейчас, конечно, есть Интернет. Многие русские очень часто приезжают ко мне в гости. Я могу сказать, что сегодняшние эмигранты находятся в лучшей ситуации, чем, допустим, эмигранты поколения Бродского.

Е.Д.: А где легче писать русские книги - в Америке или в России?

Р.Г.: Я специально привел Геласимова, который не живет в России и хорошо пишет. Двадцать лет назад все это было существенно, а сейчас уже нет, т. к. современные средства связи позволяют постоянно общаться на родном языке. В конце концов, писатель - это довольно закрытый человек, который редко общается с людьми. Поэтому все это зависит не от языкового окружения, а от тебя самого. А при современных электронных средствах связи, мне кажется, я могу даже больше общаться с русскими, чем я с ними общался, будучи в России.

Е.Д.: Насколько роман «Белое на черном» - это Ваш автопортрет, а насколько - художественный образ?

Р.Г.: Это на сто процентов мой автопортрет. Каждый рассказ - про меня. Дело в том, что писатель описывает правду, как он ее понимает, поскольку является человеком, который меняет реальность. То есть в книге я изменял реальность в сторону красоты, добра и справедливости. Так что Белое на черном - это мой портрет. Любая книга - это портрет того, кто ее написал. Я когда-то разговаривал с одним из моих переводчиков и сказал ему, что «переводчик в прозе - раб, переводчик в стихах - соперник». А он ответил: «Но твоя книга, Рубен, она как поэзия». Поэтому мой вам совет, Эвелина, как переводчику: если будете читать прозу, и она вам покажется поэзией - переводите.

Е.Д.: Спасибо Вам большое за разговор. До свидания.

Р.Г.: До свидания. Вы всегда можете рассчитывать на контакт со мной, но в то же время вы должны быть готовы к тому, что в любой момент я могу прийти на контакт с вами, я так устроен.

MIEJSCE JEDNOSTKI W SŁOWIANOFILSKICH KONCEPCJACH SPOŁECZNYCH

Termin słowianofilstwo w szerokim sensie oznacza, zgodnie ze swoją etymologią, umiłowanie wartości specyficznie słowiańskich, odwołuje się również do solidarności ogólnosłowiańskiej. W Rosji ma zjawisko to mabardziej radykalny wymiar, jest bowiem utożsamiane z antyokcydentalizmem, czyli ze sprzeciwem wobec prób europeizacji¹. Jest to zorientowanie na słowiańsko-rosyjską kulturę, w tym także na język cerkiewno-słowiański².

W wąskim znaczeniu terminem tym określane jest nurt filozoficzno-społeczny powstały w latach trzydziestych XIX wieku w Moskwie, którego głównymi ideologami byli Iwan Kirejewski oraz Aleksy Chomiakow. Słowianofilstwo kształtowało się pod wpływem polemiki z antagonistycznym względem niego obozem okcydentalistów. Utrwalone nazwy obu prądów początkowo stanowiły przezwiska, odnoszące się odpowiednio do ciasnego partykularyzmu plemiennego - u słowianofilów, oraz do zdrady własnej narodowości przez okcydentalistów³.

Wybitny filozof i znawca kultury rosyjskiej, Mikołaj Bierdiajew, widzi największe znaczenie i zasługę słowianofilstwa w próbie odstonięcia ukrytej w narodzie rosyjskim prawdy oraz charakterystyce jego postępowania⁴.

Za cezurę dolną, czyli moment, od którego można mówić o istnieniu sporu słowianofilów i okcydentalistów, przyjęto się uważać datę publikacji pierwszego z listów filozoficznych Piotra Czaadajewa. Owo wystąpienie wstrząsnęło rosyjskim środowiskiem intelektualnym i wywołało żywą dyskusję określającą kierunek myśli filozoficznej i społecznej na przestrzeni kolejnych lat. O ile granica początkowa nie budzi dużych kontrowersji, o tyle ustalenie końca tego zjawiska jest kłopotliwe.

¹ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 159.

² L. Stołowicz, *Historia filozofii rosyjskiej*, przet. B. Żyłko, Gdańsk 2008, s. 128.

³ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej...*, s. 159.

⁴ Por.: H. A. Бердяев, *Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века* [w:] Еadem, *Русская идея*, Москва 2004, s. 51.

Zdaniem Mikołaja Łoskiego, jednego z dwudziestowiecznych rosyjskich filozofów, słowianofile, chociaż nie stworzyli pełnego systemu filozoficznego, a jedynie przedstawili pewien jego program, zapoczątkowali ruch filozoficzny, który stał się najbardziej oryginalnym i cennym osiągnięciem myśli rosyjskiej. Ich próby rozwinięcia światopoglądu chrześcijańskiego wyznaczyły kierunek dalszego rozwoju filozofii w Rosji. Bezpośrednim następcą i kontynuatorem tych działań był Włodzimierz Sołowjow, a pośrednimi naśladowcami wszyscy myśliciele odrodzenia religijno-filozoficznego⁵. Jest to perspektywa, gdzie tradycja pierwotnie wywodząca się od Czaadajewa, w drodze sporu między dwoma opozycyjnymi formacjami światopoglądowymi, swoje apogeum po stronie słowianofilskiej osiągnęła we wspomnianym renesansie z początków dwudziestego wieku, a od strony okcydentalistów jest zwieńczona przez rosyjski marksizm⁶.

Możliwe jest również jeszcze szersze rozumienie słowianofilstwa i okcydentalizmu, jako dwóch opozycyjnych kategorii, których spór toczył się na przestrzeni całej historii Rosji. Na potrzeby tej pracy zostanie przyjęty jednak całkiem inny punkt widzenia, zaproponowany przez Janusza Dobieszewskiego, współczesnego polskiego historyka filozofii rosyjskiej⁷. Stwierdza on, że oba pojęcia są niestabilne, a ich treść i ekstensja, wraz z odchodzeniem od pierwotnego źródła, ulegają rozmyciu i fałszują określane przez nie przedmiot. W związku z tym, badacz przyjmuje jako zakres stosowalności tych terminów okres między latami trzydziestymi a sześćdziesiątymi XIX wieku. Jest to odcięcie się z jednej strony od poglądów poczwienicznych oraz panslawistycznych, określanych jako degeneracja klasycznego słowianofilstwa⁸ (głoszonych przez Mikołaja Danilewskiego, Konstantego Leontjewa oraz Iwana Aksakowa), a z drugiej strony od należącego do całkiem innej epoki systemu filozoficznego Włodzimierza Sołowjowa.

Kolejnym przyjętym tu założeniem jest niemożliwość zupełnego odseparowania poglądów słowianofilów od ich polemicznego kontekstu w postaci okcydentalizmu. Po pierwsze oba nurty posiadają jedno, wspomniane już wcześniej źródło; po drugie, podejmują w większości te same problemy; po trzecie, ukształtowały się na drodze polemiki, ostrego sporu. Jeden prąd stanowi odpowiedź i wyzwanie dla drugiego. Jak zauważa jeden ze znawców problematyki:

⁵ M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2000, s. 10.

⁶ Н. А. Бердяев, *Русская идея...*, *op. cit.*, s. 61-62.

⁷ J. Dobieszewski, *Klasyczna wersja sporu między słowianofilstwem a okcydentalizmem* [w:] *Wokół Słowianofilstwa*, pod red. J. Dobieszewskiego, Warszawa 1998, s. 9-11.

⁸ Por.: M. Łoski, *Historia filozofii...*, s. 79.

Zarówno wybitni przedstawiciele słowianofilstwa, jak i okcydentalizmu mieli znaczną świadomość pewnej ograniczoności, jednostronności swego stanowiska; wyraźnie dostrzegali konieczność, niezbędność swego adwersarza jako nieusuwalnego dopełnienia myśli mającej odzwierciedlać rosyjską rzeczywistość społeczno-historyczną, do czego obydwa kierunki pretendowały⁹.

Zatem konieczne wydaje się, przy referowaniu poglądów słowianofilskich, przywoływanie ich ciągłego konfrontowania Rosji z Zachodem, co stanowi rozprawę z projektami okcydentalistycznymi. Jest to negatywny - a przez to szalenie ważny - punkt odniesienia.

Praca będzie skoncentrowana wokół głównych twórców klasycznego słowianofilstwa, czyli Iwana Wasiliewicza Kirejewskiego (1806-1856), Aleksieja Stiepanowicza Chomiakowa (1804-1860), Jurija Fiodorowicza Samarina (1819-1876) oraz Konstantego Sergiejewicza Aksakowa (1817-1860). Kolejno zostaną przedstawione ich koncepcje społeczne z intencją odnalezienia właściwej jednostce roli i funkcji w społeczeństwie. W przypadku Kirejewskiego uwaga zostanie skierowana głównie na jego poglądy dotyczące indywidualium i związaną z tym kategorię integralności, co pozwoli naświetlić proponowaną przezeń wizję jednostki. Następnie przedstawiona zostanie koncepcja soborowości Chomiakowa oraz niektóre, zbieżne z nią tezy Samarina, które uzupełnią ten obraz o element wspólnotowości. Dalej przywołane będą poglądy Aksakowa, mocniej osadzające zagadnienie w realiach historyczno-społecznych Rosji. Na sam koniec zostanie podjęta próba syntezy powyższych stanowisk, ostatecznego wyciągnięcia pewnych konstatacji dotyczących miejsca jednostki w społeczeństwie na gruncie całego klasycznego słowianofilstwa oraz wykazania nierealności rozwiązań proponowanych przez przedstawicieli tego nurtu filozoficznego.

Dla Kirejewskiego zagadnienie treści indywidualnego i narodowego życia, czyli pytanie o jednostkę i jej miejsce w społeczeństwie, służy ukazaniu odrębności Rosji od Zachodu¹⁰. Zgodnie z przyjętą przesłanką, żeby nie destylować idei słowianofilskich od ich kontekstu polemicznego i nie tworzyć pustych abstrakcji, co skądinąd w żaden sposób nie odpowiadałoby opozycyjnemu charakterowi myśli reprezentantów tego nurtu, wpiery należy przedstawić charakterystykę i ułomności człowieka Zachodu, zanim przejdzie się do słowianofilskiej propozycji ich uleczenia.

Wedle filozofa, Rosję od Zachodu odróżnia brak jednego z trzech fundamentów cywilizacji europejskiej. Do wspólnych filarów, obecnych w obu kulturach, filozof zalicza chrześcijaństwo oraz komponent barbarzyński. Tym, co

⁹ J. Dobieszewski, *Klasyczna wersja sporu...*, s. 27-28.

¹⁰ I. Kirejewski, *Rosja a Europa*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna 1825-1861*, pod red. A. Walickiego, Warszawa 1961, s. 133.

różnicuje te cywilizacje, jest dziedzictwo pogańskiego antyku - ukształtowało ono obecną formację duchową, społeczną i religijną Zachodu, natomiast Rosja w swoim rozwoju nie czerpała z tego źródła.

Spuścizną starożytności jest supremacja abstrakcyjno-formalnego typu rozumy i abstrakcyjnej zmysłowości na zachodzie. Przeniesiono tu punkt ciężkości uwag wewnątrz indywiduum na to, co znajduje się poza nim. Jest to uznanie racjonalizmu za najwyższą i jedyną wartość - w sferze praktycznej jest to przystosowanie człowieka do pozbawionego moralności świata zewnętrznego, nastawienie na skuteczność i korzyść¹¹. Jednocześnie oznacza to deprecjację roli duchowości w życiu jednostki i tradycji w życiu społeczności.

Zawierzenie tak pojętej rozumności, charakterystyczne dla Oświecenia, doprowadziło świat zachodni do kryzysu przejawiającego się w apatii moralnej, powszechnego egoizmu i wyrachowania, braku przekonań oraz silnej potrzeby odnalezienia innego, bardziej autentycznego sposobu życia. Ów oświeceniowy racjonalizm okazał się porażką, nie był w stanie zaspokoić głębokich potrzeb natury ludzkiej. Chomiakow pisze:

(...) istnieją takie drgania w sercu człowieka, takie żądania umysłu, taki sens życia, które są silniejsze nad wszystkie nawyki i upodobania, silniejsze nad wszystkie radości życia i korzyści płynące z zewnętrznej racjonalności - a bez których ani człowiek, ani naród nie może żyć życiem prawdziwym¹².

Jednostki w społeczeństwie zachodnim uległy formalno-racjonalnemu nakazowi indywidualizacji, uniezależniania się od jedności wszystkich ludzi i w konsekwencji doszły do stanu atomizacji. Nie tworzą wspólnie prawdziwej społeczności, a jedynie zbiór połączonych formalno-prawnymi umowami ponad. Geneza stosunków panujących między nimi jest związana z przemocą oraz uciskiem zwycięzców nad podbitymi. Filozof konstatuje:

Oparte na przemocy państwa europejskie musiały rozwijać się poprzez przewroty, rozwój państwa bowiem to nic innego jak uzewnętrznienie się podstaw wewnętrznych, na których jest oparte. Dlatego społeczeństwa europejskie - oparte na przemocy, skrępowane przez formalność stosunków osobistych, przeniknięte duchem jednostronnej rozsądkowości - musiały rozwinąć w sobie nie ducha wspólnoty, lecz ducha odrębności, w której decydującą rolę odgrywają więzi oparte na interesach osobistych i partyjnych¹³.

¹¹ *Ibidem*, s. 134.

¹² *Ibidem*, s. 135 - 136.

¹³ I. Kirejewski, *O charakterze cywilizacji Europy i jej stosunku do cywilizacji Rosji* [w:] *Wokół Słowianofilstwa...*, s. 89.

Złudność, jednostronność i absolutna niewystarczalność zachodniego stylu życia uwidacznia się z całą ostrością dopiero w kontraście z naturalnym i autentycznym modelem harmonijnego współistnienia ludzi w Rosji. Kirejewski tłumaczy ową odmienność dwoma faktami. Po pierwsze, samoistnym kształtowaniem się narodu rosyjskiego w drodze pokojowego rozwoju, wolnego od podbojów i od narzuconych przemocą sztucznych stosunków społecznych, abstrakcyjnych umów, obcych praw¹⁴. Po drugie, różnicą w głównej zasadzie kulturotwórczej, czyli w religii. Zachodnie chrześcijaństwo zostało skażone przez rozum formalny - zasadę obcą, wrogą i powodującą obumieranie prawdziwej wiary. Natomiast wschodnie chrześcijaństwo zachowało ortodoksję i może stanowić fundament dla zdrowego społeczeństwa.

Głównym czynnikiem, który wpłynął na wykształcenie się ustroju społecznego na Rusi była tradycja prawosławna. Zapewnił on bazę, czyli trwałe, jednakowe i powszechne obyczaje, które określają właściwe miejsce człowieka we wspólnocie, a zatem dają model dobrej egzystencji. Społeczeństwo rosyjskie składało się z samorządnych gmin opartych na wspólnym władaniu ziemią, czyli z *mirów*¹⁵. Nie dawały one jednostce ani autonomii nawet w części porównywalnej z zachodnią, ani prawa własności terenów rolniczych. Były to wspólnoty oparte na zasadach kolektywizmu - jednostka zyskiwała prawa nie z racji swojej jednostkowości, lecz ze względu na bycie częścią społeczności¹⁶. W tym układzie zawarty był również mechanizm samo-utrwalający: trwałe i powszechne obyczaje uniemożliwiały zmiany. Podstawową jednostką społeczną nie był pojedynczy człowiek, lecz rodzina - to ona podlegała *mirowi*, ten zaś zebraniu gromadzkemu, a ono wiecowi. Najwyższą i najdoskonalszą zasadę społeczną stanowiła Cerkiew Prawosławna - kierowała ona ustrojem społeczeństwa „na podobieństwo ducha kierującego strukturą cielesną”¹⁷.

Można zatem stwierdzić, że jednostka w społeczeństwie rosyjskim jest bytem o znacznie słabszym statusie ontologicznym niż cała społeczność, gdyż nie może ona istnieć w pełni bez społeczeństwa. Potrzebuje uzupełnienia w postaci wspólnoty; jedynie w jej warunkach jest w stanie rozwinąć swoje egzystencjalne optimum, czyli życie ku zbawieniu. Jest to dokładnie przeciwne konstatacjom, jakie można wysnuć z twierdzeń okcydentalistów, kładących nacisk przede wszystkim na indywidualizm. Już na poziomie tych rozważań historyczno-ustrojowych widać, jaki kształt przybierze pojęcie osobowości u Kirejewskiego: antyindywidualistyczny, wspólnotowy i co wydaje się najistotniejsze dla całości poglądów filozofa, *stricto* religijny. Przeciwstawione

¹⁴ *Ibidem*, s. 84.

¹⁵ *Eadem, Rosja a Europa...*, s. 139.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Eadem, O charakterze cywilizacji...*, s. 98.

jest ono rozumieniu osobowości w krajach zachodnioeuropejskich jako wolności do samostanowienia, czy jako podmiotowości prawnej¹⁸.

Chcąc ustalić miejsce jednostki w społeczeństwie należy jednak najpierw zapytać o samą jednostkę. Fundamentalne filozoficzne pytanie o człowieka jest konieczne, żeby wyznaczyć jego rolę i znaczenie w społeczności, gdyż wspólnoty są tworzone nie tylko po to, żeby ułatwiać zaspakajanie potrzeb i czynić zadość biologii ludzi, lecz dlatego, aby umożliwić człowiekowi życie dobre - wypełnienie jego powołania, sensu życia. Organizacja społeczna spełni swą rolę jedynie wtedy, kiedy będzie realizować tę zasadę. Iwan Kirejewski zdaje się wyznawać owo pryncypialne założenie sformułowane jeszcze przez Arystotelesa. Zestawia ze sobą dwa przeciwne typy ludzi - człowieka Zachodu oraz prawosławnego Rusina i wskazuje, który z nich, i jakimi sposobami, wypełnia prawdziwy cel istnienia. Tym samym ustala właściwe miejsce jednostki w społeczeństwie.

Wzorem negatywnym, zaprzeczeniem ideału życia jest Europejczyk¹⁹. Jego duch jest zdeintegrowany, rozproszony. Najwyższą władzą dlań jest abstrakcyjne myślenie logiczne. Organizuje ono całą jego egzystencję. Przejawia się na najbardziej fundamentalnym poziomie, jako ustanowienie troski o zachowanie swojej fizyczności za naczelną zasadę życia. Kolejną wartością zaś jest hedonizm, czyli ukierunkowanie na doznawanie przyjemności. W sferze religijnej przybrało to formę logicznej racjonalności wyznania rzymskiego oraz spekulatywnego rozumu protestanckiego²⁰.

Konsekwencją przyjęcia takich zasad jest całkowite spłaszczenie człowieczeństwa - jak zauważa Walicki: „wewnętrzne siły ducha osłabły, (...) w sferze wartości moralnych panuje całkowite spustoszenie”²¹. Poprzez odejście od tego, co metafizyczne, Zachód okaleczył się, wyzbył się ducha i pozostała mu tylko sfera fizyczności. Dla Kirejewskiego jest to oderwanie od prawdziwej, czyli duchowej rzeczywistości. Jest to abstrakcyjna forma bytowania.

Z niej wyływa organizacja społeczeństw zachodnich. Znajdują się one w głębokim kryzysie, czego najwyraźniejszym symptomem jest stan ich filozofii, gdyż ona stanowi „główne ognisko świadomości ludzkiej”²². Również śmierć poezji i śmierć wiary wskazują na dokonujące się duchowe wyjątkowanie. Zanika moralność na rzecz powszechnego egoizmu. Samoograniczenie się wspólnoty do sfery czysto fizycznej spowodowało wielki rozwój przemysłu -

¹⁸ Eadem, *Rosja a Europa...*, s. 140.

¹⁹ Eadem, *Wiara jako warunek integralności duszy*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna...*, s. 143.

²⁰ *Ibidem*, s. 144.

²¹ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej...*, s. 169.

²² I. Kirejewski, *Wiara jako warunek...*, s. 144.

zajął on miejsce bóstwa²³. Jest czynnikiem decydującym w polityce i kontaktach między poszczególnymi grupami społecznymi.

Wzór pozytywny stanowi człowiek przynależący do Kościoła Prawosławnego i wiodący sielski sposób życia. W rodzinie rosyjskiej uwidacznia się istota integralności. Każdy z jej członków w miarę swoich możliwości dba o całościowy rozwój gospodarstwa, a nie o swój partykularny interes. We wspólnocie nikt nie dąży do wyróżnienia swojej indywidualności, a wprost przeciwnie, stara się wyrazić swoim życiem istotę ducha społeczeństwa. Skutkuje to piękną, naturalną prostotą życia i potrzeb oraz stanowi samo w sobie drogę moralnego rozwoju²⁴. Tym, co definiuje człowieka żyjącego zgodnie z zasadami wytykającymi z jego wnętrza jest wiara. Zatem poprzez wyjaśnienie istoty prawosławia podany zostanie ideał egzystencji, a to już samo wskaże miejsce jednostki w społeczeństwie.

Prawosławie odróżnia się od wyznań zachodnich ortodoksją, czyli absolutnym uznaniem wiecznych prawd Objawienia, poprzez wierność niezmiennym i niepodważalnym dogmatom. Zdaniem Kirejewskiego, istnieje w nim sztywna granica między tym, co jednostkowe - rozumem spekulatywnym, a tym, co ogólne - wiarą. Sąd rozumu ludzkiego nigdy nie będzie uznany za świętą naukę Kościoła, podobnie jak nigdy nie zostanie dokonana ekstrapolacja ogólnych i pozaczasowych prawd Objawienia w sferę tego, co partykularne i czasowe²⁵. Ten rozdział gwarantuje czystość nauk zarówno świętych, jak i świeckich.

Jednakże w człowieku prawosławnym rozum nie jest oddzielony od wiary, a stanowi wraz z nią jedną moc poznawczą skierowaną ku Bogu. Nie jest to jednak sztuczna, syntetyczna jedność powstała wskutek wyjaśnienia wiary rozumem (będąca tak naprawdę śmiercią wiary), jak to ma miejsce na zachodzie, lecz jest to wywyższenie rozumu, wzniesienie go do harmonijnej jedności z wiarą²⁶.

Dążenie do prawdy stanowi istotę przyrodzonej rozumności człowieka, stąd naturalna jest potrzeba pogodzenia rozumu z wiarą. Może się to dokonać jednak tylko w jeden sposób - poprzez zintegrowanie wszelkich władz człowieka w jedną niepodzielną całość²⁷. Oznacza to wyrzeczenie się supremacji logicznego rozumu abstrakcyjnego, uznanie go za składową część nowej rozumności na równi z uczuciami, poznaniem zmysłowym i estetycznym oraz miłością. Wszystkie te rozłączne moce człowieka razem tworzą „żywy wzrok umysłu”²⁸.

²³ *Ibidem*, s. 143.

²⁴ *Eadem*, *O charakterze cywilizacji...*, s. 103-104.

²⁵ *Eadem*, *Wiara jako warunek...*, s. 145.

²⁶ *Ibidem*, s. 147.

²⁷ *Ibidem*, s. 147.

²⁸ *Ibidem*, s. 148.

Jest to docierające do substancjalnej istoty rzeczy poznanie bezpośrednie, forma objawienia²⁹.

Nie przeczy to wcześniejszemu stwierdzeniu, że sąd jednostkowego rozumu nigdy nie będzie uznany za święty, gdyż w momencie uzyskania integralności, rozum przestaje być jednostkowy, wznosi się na wyższy, ponadjednostkowy poziom. Rozum staje się tożsamy z wiarą. Kirejewski w poetycki sposób opisuje ten stan: „W myśleniu całościującym przy każdym poruszeniu duszy wszystkie jej struny muszą pobrzmiwać pełnym akordem, zlewając się w jeden harmonijny ton”³⁰.

Filozof znajduje istotę człowieka w poszukiwaniu i osiągnięciu tej integralności. To na jej fundamencie i dla ciągłego dochodzenia do niej, zbudowana jest wspólnota wiernych, czyli Cerkiew. Powyższe rozważania wskazują, że dla Kirejewskiego miejsce jednostki w społeczeństwie jest ustalone przez wiarę. Człowiek dochodzi do pełni poprzez partycypację w metafizycznym i metahistorycznym Kościele Prawosławnym. Myśliciel pisze:

Ogół chrześcijan wszystkich wieków, obecnego i przeszłych, stanowi jedno, niepodzielne, wiecznie dla niego żywe zgromadzenie wiernych, połączonych tyleż samo jedną świadomością, co wspólnotą modlitwy³¹.

Myśl tę kontynuuje drugi z „ojców założycieli” słowianofilstwa, Aleksy Chomiakow. Dla niego problem istnienia jednostki w społeczeństwie jest kwestią wtórną, która jest uzależniona od zagadnienia prymarnego i fundamentalnego, determinującego wszystkie pozostałe, czyli od właściwego zrozumienia wiecznej prawdy chrześcijaństwa³². Filozof również uznaje, że chrześcijaństwo nadało formę Europie, to znaczy ukształtowało jej kulturę i systemy polityczno-społeczne. Oznacza to, że odpowiedzi na pytanie o właściwe miejsce jednostki należy szukać w religii - zawartym w niej moralnym prawie miłości wzajemnej³³.

Przywołane powyżej prawo, wedle Chomiakowa, stanowi istotę chrześcijaństwa. Jest ono wyrazem harmonii dwóch równorzędnych elementów występujących w religii, czyli wolności i jedności. Jednakże równowaga tych pierwiastków w procesie historycznym została wypaczona, co doprowadziło do schizm i w ostatecznym efekcie rozbicia integralności wiary.

²⁹ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej...*, s. 171.

³⁰ I. Kirejewski, *Wiara jako warunek...*, s. 148.

³¹ *Ibidem*, s. 145 - 146.

³² A. Chomiakow, *Katolicyzm, Protestantyzm, Prawosławie*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna...*, s. 155.

³³ *Ibidem*, s. 150.

Jedynie prawosławie zachowało, w opinii rosyjskiego filozofa, pierwotny ład. Katolicyzm jest wytworem świadomości prawniczej, powstał pod wpływem idei Cesarstwa Rzymskiego - idei scalającej i centralizującej. Wszelka wolność zostaje w nim poświęcona dla jedności. Zasada łacińska stała się formalną przyczyną wykształcenia się w Europie feudalizmu i arystokracji oraz zaistnienia takich zjawisk jak wyprawy krzyżowe czy spór o inwestyturę. Protestantyzm w procesie historycznym jest zaś reakcją na katolicyzm. Choć stanowi on całkowite zaprzeczenie latynizmu, odwrotne ukierunkowanie względem niego, to jest równie błędny. Pogwałconą wcześniej wolność podnosi do rangi absolutnej, co skutkuje powszechną arbitralnością. Sama wolność bez jedności oznacza relatywizm, a nawet prowadzi do nihilizmu, gdyż niszczy wszelkie zasady uświęcające. Zarówno katolicyzm, jak i protestantyzm są religiami jednostronnymi, a zatem domagającymi się dopełnienia. Nie można ich nazwać prawdami wewnętrznymi, gdyż poprzez swoje braki nie zaspakajają egzystencjalnej potrzeby człowieka, żadne z nich nie jest prawdziwą wiarą niwelującą poczucie pustki. Są przyjmowane zewnątrz³⁴.

Jednakże to właśnie te dwie ułomne zasady ukształtowały Europę z jej ustrojem. Tłumaczy to stan ogólnego kryzysu, który w tej perspektywie jest konieczną i nieuchronną konsekwencją rozwoju cywilizacji zachodniej. Przejawia się on, cytując słowa myśliciela, „w sferze życia społecznego jako stan niekończącego się fermentowania, które wstrząsa światem zachodnim”³⁵. Przybiera formy nowych prądów myślowych, takich jak komunizm, czy socjalizm - w mniemaniu Chomiakowa skazanych na porażkę prób kompensacji braku wiary. Kulminuje zaś w rozpaczliwym buncie przeciwko arbitralności i narzucanym na człowieka więzom w dziele Maksa Stirnera *Jedyny i jego własność*.

Zaskakująca interpretacja słynnej książki Stirnera dokonana przez rosyjskiego myśliciela wskazuje jednak na możliwość i potrzebę przezwyciężenia kryzysu, co, zgodnie z wcześniejszymi rozważaniami, jest równoznaczne z osiągnięciem ładu wewnętrznego przez jednostki i przez całe społeczeństwo. Filozof mówi o rozumności podporządkowania się zasadzie, którą jednostka może sobie sama uświadomić, i w którą jednostka by wierzyła, a zatem o zasadzie wewnętrznej³⁶. Jest nią prawo miłości duchowej obecne w prawosławiu.

Dla Chomiakowa miejsce jednostki w społeczeństwie może być określone jedynie przez prawosławie, przez odpowiedni stosunek jedności i wolności.

³⁴ *Ibidem*, s. 152.

³⁵ *Ibidem*, s. 152.

³⁶ *Ibidem*, s. 154.

Odrzuca zatem zarówno wchłonięcie indywiduum przez państwo jak i stirnerowski indywidualizm. Autentyczna wiara sama wyznacza człowiekowi miejsce we wspólnocie, odkrywając przed nim niearbitralne punkty odniesienia, wskazując wartość miłości wzajemnej.

Wiara chrześcijańska w naturalny sposób implikuje soborowość. Filozof konstatuje kategorycznie: „twierdzą jednak zdecydowanie, że tylko to jedno słowo [soborowy] zawiera w sobie całe wyznanie wiary”³⁷. Cóż więc oznacza to pojęcie? Wyraża ono ideę swobodnego zebrania, którego pojawienie się nie zostało wywołane działaniem jakiejś zewnętrznej siły, lecz zostało związane wyłącznie dzięki intencjom jego uczestników. Jest to termin przede wszystkim promincji religijnej, oznaczający ideał moralny, ale również odnoszący się do gnoseologii - filozof uznaje bowiem, że koniecznym warunkiem osiągnięcia prawdy jest jedność z Kościołem na bazie miłości³⁸ - oraz, jak zostało to już wskazane, do filozofii społecznej. Istotą pojęcia soborowości jest wspólne pojmowanie prawdy i wspólne odnajdywanie drogi do zbawienia w jedności zbudowanej na miłości do Chrystusa. Nie jest to zasada antyindywidualistyczna, zatracająca osobowość, gdyż nie ma w niej siły podporządkowującej, lecz ponadindywidualna, oparta na wolności człowieka i będąca swobodnym wyrzeczeniem się jego indywidualizmu, czyli przejścia ze stanu monadycznej samotności do braterstwa we wzajemnej miłości. Leonid Stołowicz, badacz myśli rosyjskiej, podsumowuje to zdaniem:

Natomiast w prawdziwym chrześcijaństwie człowiek nie traci swojej indywidualności, swojej wolności („miłość jest tylko tam, gdzie wolność osobista”), jednak on nie jest samotną osobą, został bowiem członkiem Cerkwi, która jest ciałem Chrystusa, i życie jego stało się nierozdzielną częścią wyższego życia, któremu ono się dobrowolnie podporządkowało³⁹.

Interesująca wydaje się perspektywa, w której kwestię tę rozpatruje Mikołaj Bierdiajew w swojej książce o Chomiakowie. Pisze on, że ten czołowy słowianofil pojmował społeczeństwo jako organicystyczny kolektywizm żyjący jednym wspólnym duchem, co przeciwstawione jest mechanicyzmowi oficjalnej Cerkwi oraz państwowości. Społeczeństwo rosyjskie jest ukształtowane na wzór rodziny, idealnym wzorem dla stosunków społecznych mają być stosunki rodzinne - a zatem ich naczelną zasadą jest miłość⁴⁰. Wynika z tego, że jed-

³⁷ Eadem, *List do redaktora „L'Union Chretienne” o znaczeniu słów „katolicki” i „soborowy”*. W związku z wystąpieniem *Ojca Gaгарina, Jezuity*, przeł. J. Dobieszewski [w:] *Wokół Słowianofilstwa...*, s. 128.

³⁸ M. Łoski, *Historia filozofii...*, s. 35.

³⁹ L. Stołowicz, *Historia filozofii...*, s. 145.

⁴⁰ Por.: Н. А. Бердяев, *Алексей Степанович Хомяков*, Париж 1997, s. 161 - 162.

nostka w prawdziwej wspólnocie staje się częścią braterstwa. Zostaje umiejscowiona we wzajemnej miłości swoich wszystkich braci i w miłości skierowanej ku Bogu.

Również koncepcja społeczna Samarina dochodzi do wspólnotowości. Punktem wyjścia rozważań jest tu, podobnie jak u pozostałych słowianofilów po pierwsze, stwierdzenie fundamentalnej różnicy między Zachodem i Rosją a po drugie, rozpoznanie kryzysu kultury europejskiej.

Zachód został ukształtowany przez chrześcijaństwo oraz działalność pierwiastka rzymskiego i germańskiego. Konsekwencją latynizacji jest filozofia polityczna Machiavellego z jej ideałem abstrakcyjnej władzy zwierzchniej, katolicyzm i klasycyzm. Natomiast duch germański przywiódł ideę indywidualizmu, która znajduje swój wyraz w protestantyzmie, romantyzmie i umowach społecznych służących do zawiązywania pseudo-wspólnot.

Spółeczeństwa europejskie znajdują się w stanie kryzysu, są rozparcelowane indywidualnymi interesami, jednostkowym pragnieniem zyskania korzyści i powszechnym egoizmem. Wygasa zainteresowanie polityką, brakuje również zaufania do władzy zwierzchniej. Innymi słowy oznacza to zamieranie życia społecznego. Lecz mieszkańcy Europy zaczynają odczuwać potrzebę stworzenia autentycznych wspólnot na wzór rodziny. Jednoczenie się i braterstwo stają się alternatywą dla fałszywych zachodnich idoli takich jak wolność i równość. Odkryto słabość samotnej jednostki ludzkiej i zdemaskowano pojęcie indywidualizmu jako przyczynę tej niemocy. Samarin wskazuje, że „oczy wielu (...) zwróciły się ku Słowiańskiemu światu, ujmowanemu przez nich jako świat wspólnoty; zwróciły się zaś nie tylko z ciekawością, lecz nadto z jakąś sympatią i oczekiwaniem”⁴¹. Nazywa to zjawisko postulatami wspólnoty i rozumie pod tym terminem potrzebę organicznego połączenia zasady osobowości z zasadą obiektywnej i powszechnie obowiązującej normy⁴².

Europie wraz z jej brakami w sposób pozytywny zostaje przeciwstawiona Słowiańszczyzna. Myśliciel dostrzega w niej model autentycznego utożsamienia społecznego i traktuje ją jako nosicielkę prawdy mogącej zażegnać ogólnokulturowy kryzys. Przedstawia jej misję: „plemię słowiańskie daje żywą, w samym istnieniu swym zawartą odpowiedź na ostatnie pytanie świata zachodniego”⁴³. A chodzi o rozwiązanie kwestii miejsca jednostki w społeczeństwie - na co wskazują intelektualne poszukiwania tamtych czasów.

Istotny, gdyż zbliżający Samarina do Chomiakowa, wydaje się fakt wprowadzenia przez niego dystynkcji na wartości negatywne i pozytywne. Pierwsze są

⁴¹ J. Samarin, *Zasada osobowości a więź społeczna*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna...*, s. 165.

⁴² *Ibidem*, s. 169.

⁴³ *Ibidem*, s. 167.

wytworem kultury zachodniej - przywoływany wcześniej indywidualizm, autorytet, równość i jednostka. Do drugich natomiast można zaliczyć odpowiednio: wspólnotowość, pokrewieństwo, braterstwo i samego człowieka. Charakteryzują się one tym, że ich istotę stanowi przyrodzone uczucie miłości⁴⁴. W gruncie rzeczy są przeniesieniem relacji panujących w obrębie rodziny na życie całej społeczności.

Jak zatem jest ułożone słowiańskie społeczeństwo wedle Samarina? Przede wszystkim jest ono jednym bytem wspólnotowym opartym na wyżej wymienionych wartościach pozytywnych, więc jego spoiwem jest miłość względem bliźniego. Dzięki wolności i świadomości, jaką przyniosło chrześcijaństwo, zrezygnowano w nim z panowania, zaś współtworzące je elementy wyrzekły się swojej wszechwładzy. Istota tej więzi społecznej jest irracjonalna⁴⁵. Słowiańska wspólnota gminna poprzez wchłonięcie zasady chrześcijańskiej stała się historycznym obliczem kościoła⁴⁶. Duchowość przeniknęła komponent ludowy i w ten sposób ukonstytuowany został ów świecki kościół. Jest nim prosty lud, który posiada swobodny instynkt moralny, poszanowanie tradycji oraz zdolny jest do poświęceń⁴⁷.

Filozof zaznacza również, że opisywana wspólnota i państwo Rosyjskie nie są ze sobą tożsame. Rosja jest wynikiem konieczności historycznej, trwałą formą polityczną powstałą dla obrony plemion słowiańskich i zapewnienia im niezawisłości. Jednakże, choć jest czymś zewnętrznym, państwo nie jest sprzeczne z tym, czego broni.

W rozwoju idei słowianofilskich można zauważyć coraz silniejsze wtłaczanie jednostki w obręb wspólnoty. Dla Aksakowa, przedstawiciela późnego słowianofilstwa, określonego przez Walickiego mianem największego fanatyka-entuzjasty i utopisty na łonie tego nurtu⁴⁸, pojedyncze indywidualia nie stanowią głównego przedmiotu rozważań. Jednakże nie oznacza to, że nie udziela on odpowiedzi na pytanie o miejsce jednostki w społeczeństwie - wskazuje na konieczność jej istnienia we wspólnocie. Między jednostką a wspólnotą występuje paralelność. Zatem poprzez określenie istoty i cech tej wspólnoty wyznaczone zostaje położenie w niej jednostki. Filozof pisze: „człowiek żyje tak jak społeczeństwo; społeczeństwo opiera się na takich samych podstawach”⁴⁹.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 166.

⁴⁵ A. Walicki, *Idea wolności u myślicieli rosyjskich*, Kraków 2000, s. 52.

⁴⁶ J. Samarin, *Zasada osobowości...*, s. 169 - 170.

⁴⁷ Eadem, *Konserwatyzm rosyjski a zachodnioeuropejski*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna...*, s. 172.

⁴⁸ A. Walicki, *Idea wolności...*, s. 55.

⁴⁹ K. Aksakow, *Prawda wewnętrzna i zewnętrzna*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna...*, s. 188.

Fundamentalne znaczenie dla całej myśli społecznej Aksakowa ma zaproponowane przez niego rozróżnienie na prawdę wewnętrzną i zewnętrzną. Stwierdza on, że:

Problem prawdy wewnętrznej i zewnętrznej staje przed każdym człowiekiem, przed każdym społeczeństwem, przed każdym krajem. Życie społeczne i historyczne rozwiązuje go w sposób historycznie różnorodny; wszelako jest on stale problemem zasadniczym, najistotniejszym⁵⁰.

Czym zatem są te przeciwstawne siły?

O moralności człowieka świadczy jego sumienie, tkwiąca w nim jednostkowa wewnętrzna prawda moralna będąca podstawą życia jednostkowego. Życie społeczne opiera się o analogiczną zasadę. W momencie zrzeszenia się ludzi we wspólnotę, powstaje ogólne wewnętrzne prawo moralne ustanawiające porządek wspólnego życia - jest nim obyczaj.

Jednakże sam obyczaj nie stanowi jeszcze moralności społecznej, jest jedynie jej statycznym aspektem. Zostaje on uzupełniony przez pojawienie się dynamicznej siły moralnej, będącej wyrazem organicznej więzi ideowej opartej na jedności tradycji i wiary, tak zwanej wspólnoty poglądów⁵¹. Ważne jest również jej odróżnienie od opinii publicznej, czyli w słowianofilskim rozumieniu, przypadkowej sumy chwiejnych, indywidualnych mniemań.

Wedle Aksakowa, społeczeństwo jest ufundowane na wspólnocie poglądów moralnych. To one stanowią więź spajającą poszczególne indywidua w jedną całość. Zgodność partykularnego sumienia z sumieniem ogółu określa przynależności do wspólnoty. Zatem wspólnota jest bytem moralnym wyższego rzędu, ciągle doskonalącą się i rozwijającą zasadą najwyższą⁵².

Jednostka współtworzy społeczność wtedy i tylko wtedy, gdy akceptuje ogólne prawo i uznaje je za swoje własne. W przeciwnym wypadku musi bezwzględnie ją opuścić. Może to zrobić dobrowolnie, lub, gdy nie wykazuje takiej woli, powinna zostać przymusowo wykluczona.

U Słowian ruskich taki związek ludzi, którzy rezygnują z egoizmu i okazują sobie wzajemną zgodność to *obszczina*. Jest ona stworzona dzięki miłości chrześcijańskiej i na niej się opiera. To wspólnota wewnętrznie absolutnie zgodna i jednomyślna, wypowiada się jednym wspólnym głosem - jest nim *mir*, czyli słowo wspólnoty uzyskiwane na wiecach, soborach, zebraniach na

⁵⁰*Ibidem*, s. 192.

⁵¹*Ibidem*, s. 188.

⁵²Eadem, *Zasada jednomyślności a zasada większości*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna...*, s. 196.

drodze rozmowy⁵³. Zasada powszechnej duchowej zgody nie tylko cementuje trwałość wspólnoty, ale wynosi ją na wyższy poziom - na poziom moralnej wspólnotowości. Świadczy ona również o stronienu od przemocy i braku przymusu.

Jednostka partycypująca w takiej zbiorowości w sposób całkowicie dobrowolny wyzbywa się swojej wyłączności, swojego indywidualizmu. Nie oznacza to jednak zatraty osobowości, lecz wyniesienie jej na wyższy, ponadindywidualny poziom. Jednostka przestaje istnieć samotnie, a zaczyna współistnieć w braterstwie. Aksakow opisuje to za pomocą metafory chóru: „A zatem wspólnota stanowi chór moralny, i jak w chórze głos poszczególny nie ginie, lecz podporządkowany wyższej harmonii daje się słyszeć w zgodzie z wszystkimi głosami”⁵⁴. Jest to wyniesienie istnienia na wyższy, pełniejszy i bliższy Boga status ontologiczny. Zostaje to określone jako triumf ducha ludzkiego.

Filozof jednak zdaje sobie sprawę z tego, że opisywana przez niego wspólnota opierająca się wyłącznie na prawdzie wewnętrznej jest jedynie ideałem i utopizmem. Aksakow stwierdzi, że „stan taki na ziemi jest niemożliwy”⁵⁵, a to za sprawą negatywnej wolności człowieka, jego słabości, nieumiejętności jednoczenia się i niesubordynacji własnym sumieniom. Braki te muszą zostać zrekompensowane przez zewnętrzną siłę. Jest nią prawo.

Prawo stanowione bazuje na moralnej wspólnocie poglądów, lecz nie jest, tak jak ona, czymś swobodnym i moralnym - stosuje przymus. Nakłada na człowieka obowiązki względem innych osób oraz względem całego społeczeństwa i egzekwuje je. Wyznacza bariery i formy, których przestrzegania żąda. Nie ogranicza się tylko do kodeksów, nakazów i zakazów - prawem zewnętrznym w najogólniejszym sensie jest organizacja państwa⁵⁶.

W opinii rosyjskiego filozofa, klucz do rozumienia prawa stanowi jego absolutna amoralność. Nie wymaga ono od człowieka postępowania w imię wartości i zgodnego z sumieniem. Nie troszczy się o szczerość i intencje czynu, a jedynie o jego skutek. Właściwym celem tej zewnętrznej siły jest uwolnienie istoty ludzkiej od odpowiedzialności moralnej, doprowadzenie do takiej sytuacji, kiedy ludzie pozbawieni moralności postępowaliby zgodnie z prawem. Z tym związana jest negatywna, a wręcz diaboliczna i antyutopijna wizja, oddana słowami filozofa jako śmierć duszy. Pisze on:

Celem jego [prawa] jest wprowadzenie porządku rzeczy tak doskonałego, żeby dusza okazała się człowiekowi niepotrzebna, żeby i bez niej ludzie postępowali

⁵³ *Ibidem*, s. 197.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 197.

⁵⁵ *Eadem, Prawda wewnętrzna...*, s. 190.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 192.

moralnie i byli porządnymi ludźmi, żeby wszystko układało się należycie i społeczeństwo żyło w pomyślności⁵⁷.

Do tego dochodzi fakt, iż prawo zewnętrzne, w przeciwieństwie do moralności, czasami nie tylko wymaga podjęcia niemoralnych działań, ale bywa omylne i niesprawiedliwe⁵⁸, zatem nie może uczynić człowieka moralnym.

Dominacja siły zewnętrznej nad wewnętrzną prowadzi zatem do demoralizacji ludzi, uwalnia ich od sumienia. Ma ona zatem dezintegrujący wpływ na człowieka, podobny do opisywanego przez Kirejewskiego zachodniego racjonalizmu. Aksakow uważa, że tak właśnie wygląda układ sił duchowych w Europie. Państwo zagłusza moralność, dąży do zastąpienia wolności, sumienia, więzi narodowych i wiary ustawami i polityką. Na zachodzie nastąpiła hipertrofia zasady zewnętrznej i jej brutalizacja, połączenie z podbojami i ujarzmianiem. Triumf święcą tam cztery idee: monarchii, konstytucji, republiki i komunizmu, świadczy to o wewnętrznym zubożeniu człowieka. Ideałami są: państwo, urząd, instytucja, centralizacja⁵⁹. Najbardziej radykalnie uwidoczniło się to w Stanach Zjednoczonych, gdyż tam brakuje czynnika ludowego, ciągłości tradycji i obyczajów.

U ludów Słowiańskich proporcje są odwrotne, przechowują one pierwiastek życia, duchowość. Nie utożsamiają wspólnoty z państwem, które traktują jako zło konieczne wymuszone przez konieczność historyczną.

Aksakow dla dalszych analiz wprowadza kolejną parę przeciwnych pojęć-kluczy, na których opiera swoje rozważania społeczne i historiozoficzne. Są one istotne dla zagadnienia miejsca człowieka w społeczeństwie, gdyż pokazują jego zadania i funkcję już jako części wspólnoty. Dotyczą bytów ponadjednostkowych, lecz stworzonych z jednostek - są to kategorie Ziemia i Państwo.

Ziemia jest synonimem ludu rosyjskiego, oznacza jego pokojowy i nieokreślony stan⁶⁰. Jest to autentyczna wspólnota, której specyfika i sposób istnienia był opisany przy charakterystyce prawdy wewnętrznej. Istota tego pojęcia zdaje się być zresztą dokładnie taka sama, co siły wewnętrznej, lecz została wyrażona tym razem nie językiem metafizyki, a kategoriami socjologiczno-historycznymi. Działania ludu opierają się tylko o zasadę moralną, są swobodne i rozważne. Określenie Ziemia odnosi się również do prostego, rodzinnego sty-

⁵⁷ *Ibidem*, s. 191.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 190.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 194.

⁶⁰ Eadem, *Podstawowe zasady historii Rosji*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna...*, s. 177.

lu życia opartego na wierze i kultywowaniu obyczajów przodków⁶¹. Obejmuje oprócz życia duchowego i wspólnotowego dobrobyt materialny ludu, czyli rolnictwo, prosty przemysł i handel⁶². Ludzie tworzący tę zasadę są nazywani ziemskimi.

Natomiast Państwo jest siłą zewnętrzną, przywołaną przez lud do obrony przez zagrożeniami. Jej jedyną legitymizacją jest głos Ziemi, to wielki Sobór Ziemski powołał cara i w razie potrzeby doradzał mu. Aksakow jest bliski utożsamienia Państwa z osobą monarchy, który jest wyznacznikiem, czy symbolem tej zasady⁶³. Choć bez niego Państwo nie może istnieć, to on sam nie wypełnia całego tego pojęcia, istnieje jeszcze cała klasa ludzi służebnych.

Z perspektywy ideału ustroj rosyjski wcale nie jest najwspanialszym i doskonałym ułożeniem, a jedynie efektem kompromisu między wzorem, do którego dążą Słowianie, a koniecznością wynikającą z niedogodności i zagrożeń istnienia ziemskiego. Został określony drogą negatywną, poprzez wybór mniej-szego zła. Nie powstał zatem drogą podboju, grabieży i gwałtu jak ustroje zachodnie, lecz wskutek dobrowolnego i swobodnego przywołania władzy zewnętrznej. Jednakże w perspektywie realnej polityki jest on perfekcją, jedynym prawdziwym ustrojem na ziemi, najlepszym rozwiązaniem stosunku władzy i ludu - wzajemnej nieingerencji⁶⁴.

Rosja nie tylko pod tym względem jest całkiem różna od Zachodu. Jedynie ona spośród organizmów państwowych jest powierniczką wewnętrznej siły moralnej. Myśliciel oddaje to słowami: „Cała moc polega na przekonaniu moralnym. Ten skarb znajduje się w Rosji, albowiem wierzyła ona weń zawsze”⁶⁵. I choć może wydawać się państwem podobnym do innych państw, to panują w niej niespotykane nigdy indziej autentyczne relacje. Lud nie pragnie stać się Państwem, jest zupełnie apolityczny. Stosunki międzyludzkie opierają się na wzajemnym zaufaniu i wierze, a nie na umowach. Jednak o prawdziwej sile Rosji świadczy niespotykany nigdzie indziej fenomen, mianowicie braterskie współdziałanie tkwiących w niej dwóch przeciwstawnych zasad. Są one spojone wiarą i życiem. Efektem tego jest podniesienie statusu gorszej składowej, jej usprawiedliwienie - Państwo stało się Ziemskie⁶⁶. Ta osobliwość służy myślicielowi do uzasadnienia niezwykłości całej historii Rosji i jej postanictwa.

⁶¹ *Ibidem*, s. 181.

⁶² Eadem, *O stanie wewnętrznym Rosji*, przeł. J. Dobieszewski, [w:] *Wokół Słowianofilstwa...*, s. 139.

⁶³ Por: K. Aksakow, *Podstawowe zasady...*, s. 178 oraz 180.

⁶⁴ Eadem, *O stanie wewnętrznym...*, s. 140 oraz 143.

⁶⁵ Eadem, *Podstawowe zasady...*, s. 177.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 183.

Aksakow nawołuje równocześnie do radykalnego odcięcia się od zachodu, który wtargnął do Rosji w rezultacie reform Piotra Wielkiego, i oparcia się wyłącznie na zasadach rdzennie rosyjskich. Wzywa rodaków słowami:

Rosjanie powinni być Rosjanami, iść drogą Rosyjską, drogą Wiary, pokory, życia wewnętrznego, (...) trzeba uwolnić się całkowicie od Zachodu, zarówno od jego zasad, jak i od jego kierunku, sposobu życia, języka, ubioru, przyzwyczajzeń i obyczajów⁶⁷.

Jest to warunek dla spełnienia się przeznaczenia Rosji⁶⁸.

Ostatecznie widać, że Aksakow dokładnie definiuje miejsce jednostki w społeczeństwie zarówno od wewnętrznej, moralnej strony, jak i jej zewnętrzne powinności. Pierwotnie odnajduje w historii Rosji, którą nazywał „spowiedzią powszechną” i widział w niej nie tyle zapis dziejów państwa, a sławienia Boga przez Rosjan⁶⁹.

Pragnąc zebrać to, co dotychczas było powiedziane należy zaznaczyć, iż choć koncepcje poszczególnych myślicieli nie są jednorodne, to można odnaleźć ich wspólny rdzeń. Fundamentem jest żywa wiara prawostawna wraz z zawartym w niej ideałem chrześcijańskiej miłości, na której mają być oparte stosunki społeczne - do niej sprowadza się problem integralności osoby ludzkiej oraz kwestia społeczna. Drugim filarem słowianofilstwa jest retrospektywne odniesienie do pewnego ideału ładu społecznego tkwiącego w rosyjskiej ludowości, kryjącego się pod różnie rozumianymi terminami: *mir*, *obszczina*, *sobor*.

W zagadnieniu miejsca jednostki w społeczeństwie uwidacznia się drobna dynamika idei słowianofilskich i ich radykalizacja. U Kirejewskiego wspólnotowość jest obecna, ale nie jest na nią położony tak silny akcent, jak u Chomjakowa, czy u Samarina. Jednakże, zgodnie z przyjętym za Dobieszewskim założeniem, iż teorie słowianofilów uzyskują pełnię dopiero w polemice z ich intelektualnymi przeciwnikami, należy przyznać, że to ten skrajnie ponadindywidualny model osobowości, ostro przeciwstawiany indywidualizmowi zapadników, jest bardziej charakterystyczny dla słowianofilstwa.

Andrzej Walicki wiąże poglądy słowianofilskie z antyindywidualistycznymi nurtami w ogólnoeuropejskim ruchu romantycznym, gdzie indywidualizm jest utożsamiony z samowolą człowieka, z wolnością, która doprowadziła do pierwotnego upadku i czyni kondycję ludzką coraz podlejszą⁷⁰. Jednakże słowiano-

⁶⁷ *Ibidem*, s. 186.

⁶⁸ *Eadem*, *O stanie wewnętrznym...*, s. 136.

⁶⁹ M. Łoski, *Historia filozofii...*, s. 45.

⁷⁰ A. Walicki, *Idea wolności...*, s. 51.

file nie dążyli do zniwelowania zasady osobowości, lecz przełamania jej autoizolacji i w ostateczności do czegoś wprost odwrotnego, do wyniesienia osobowości na jej wyższy poziom. Badacz stwierdza: „głębia i twórcza siła osobowości ujawniają się tylko wtedy, gdy jest ona organem świadomości zbiorowej”⁷¹. Można zatem nazwać poglądy słowianofilów teistycznym personalizmem, co skądinąd odpowiada kierunkowi rozwoju tego prądu, z którego czerpać będą inspiracje słynni personaliści chrześcijańscy, tacy jak Włodzimierz Sołowjow, czy Mikołaj Bierdiajew.

W tej perspektywie indywidualizm jest skojarzony z ateizmem, czyli jest zasadą, która wyznacza człowiekowi niewłaściwe miejsce w świecie. Wywyższa go, czyni z niego najwyższą wartość, lecz w zupełnie fałszywy sposób - czego przejawem i następstwem staje się kryzys kultury tworzonej przez ludzi. Rozerwanie naturalnej relacji człowieka do Boga, gdyż tym jest absolutyzacja indywidualności, postawienie istoty ludzkiej w miejsce Boga, wiedzie, według słowianofilów, do dezintegracji osobowości. Wiara i wspólne uczestnictwo w Chrystusie okazują się prawdziwymi osnowami człowieczeństwa i warunkiem jego rozwoju. To religia jest również siłą spajającą ludzi, ona stanowi główne ogniwo więzi społecznej - w takim razie tylko ona wyznacza człowiekowi jego miejsce.

Symptomatyczne dla słowianofilstwa wydaje się ujmowanie jednostki i społeczeństwa na sposób mikro i makrokosmosu. Człowiek jest mikrokosmosem, zaś społeczeństwo makrokosmosem. Jedno jest odzwierciedleniem drugiego, ich kondycja jest zawsze analogiczna. Na dowód tego wystarczy przywołać omawiane poglądy filozofów. Sfery życia indywidualnego odpowiadają sferom życia religijnego, np. rola wiary w życiu człowieka odpowiada roli religii w społeczeństwie. Te same wady i problemy skażają życie jednostkowe i wspólnotowe, np. hipertrofia rozumu formalnego, która w skali makro jest triumfem abstrakcyjnej gnoseologii. Samo zjawisko kryzysu kultury jest wymowne, gdyż czym jest, jeżeli nie dezintegracją osobowości spotęgowaną do skali makro?

Przejawia się to również w odpowiedniości kategorii wykorzystanych do przedstawienia jednostki i wspólnoty. Zgodziłby się z tym również Walicki, gdyż sam zauważa, że soborowość u Chomiakowa (pojęcie stosowane do opisu wspólnoty) odpowiada integralności u Kirejewskiego - czyli terminowi służącemu do charakterystyki jednostki. Stwierdza:

U Chomiakowa natomiast kategorią centralną stała się „soborowość” (sobornost`) - pojęcie w wielu kontekstach zbieżne, a nawet wymienne, z „integral-

⁷¹ *Ibidem*, s. 52.

nością”, ale ściśle związane ze specyfiką prawostawia i mocno uwikłane w polemiki teologiczno-eklezjologiczne⁷².

Z powyższego można wyciągnąć wniosek, że ideał społeczny opisywany przez słowianofilów, jest niczym innym, jak ich ideałem osobowości. Jest to zgodne z tym, co sami podkreślali, że wspólnota jest tworzona z osób; że Kościół to ludzie uczestniczący w mistycznym ciele Chrystusa, jedność w wielości⁷³. Odkrycie miejsca jednostki w społeczeństwie oznacza zrozumienie albo przeznaczenia człowieka - czyli jego zbawienia i miłości Boga, albo poznanie istoty prawdziwego społeczeństwa. Jedno implikuje drugie, obie kwestie da się sprowadzić do rozpoznania sensu życia człowieka, a ten został podany przez Jezusa Chrystusa.

Spoleczne koncepcje rosyjskich słowianofilów z lat czterdziestych XIX wieku to, zgodnie z tytułem słynnej książki Andrzeja Walickiego, konserwatywna utopia⁷⁴. Badacz stwierdza radykalnie, że:

Klasykne słowianofilstwo epoki Mikołajowskiej było nie zwyczajną ideologią polityczną, walczącą o konkretne, bezpośrednie i ograniczone cele, lecz całościowym światopoglądem, całkowicie transcendentnym wobec istniejącej rzeczywistości społecznej⁷⁵.

Ów zarzut kompletnej niewspółmierności projektu do rzeczywistości ma parę składowych. Po pierwsze, holistyczność ideału słowianofilów - obejmuje sobą całość życia ludzkiego, przez co praktycznie uniemożliwia podjęcie konkretnego działania dążącego do ustanowienia go. Po drugie, system jest tak spójny, że wyklucza kompromisy, wymaga przyjęcia w całości. Po trzecie, realia historyczne lat czterdziestych skutecznie zapobiegały przeprowadzeniu zmian. Po czwarte, słowianofilstwo jest oparte na przesłankach czysto romantycznych - przez co dalekich od praktyki - na imaginacjach o rosyjskości, rodzimości, wielkim optymizmie antropologicznym, etc. Oznacza to, iż miejsce, jakie wyznaczone było jednostce w tych koncepcjach, również było niemożliwe do osiągnięcia.

Żyjący znacznie później Mikołaj Bierdiajew, a właściwie sama historia jego ustami, okrutnie wyszydziła ten utopizm tkwiący w słowianofilskich koncepcji społecznych:

⁷² Eadem, *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa 2002, s. 66.

⁷³ Por.: A. C. Хомяков, *Церковь одна*, http://az.lib.ru/h/homjakow_a_s/text_0080.shtml, dostęp: 10.01.2010.

⁷⁴ Por.: A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1959.

⁷⁵ Eadem, *Zarys myśli rosyjskiej...*, s. 183.

To właśnie jest najbardziej charakterystyczny proces naszych czasów. Człowiek nie ma sił utrzymać siebie, bronić swojej wartości, znaleźć wewnętrznego punktu oparcia i jak za kotwicę zbawienia chwyta się za kolektywy, kolektywy komunistyczne lub narodowo-rasowe, za państwo jako ziemski absolut, za organizację i technicyzację życia. Człowiek utracił integralność, rozpadł się na kawałki⁷⁶.

Choć opisani w niniejszej pracy myśliciele słusznie diagnozowali światowy kryzys, to byli optymistami w kwestii jego przezwyciężenia. Wierzyli, iż w rdzennej kulturze rosyjskiej tkwią siły zdolne do przekształcenia i uleczenia życia duchowego i co za tym idzie, życia społecznego ludzkości. Te nadzieje nie tylko nie zostały spełnione, lecz w rzeczywistości doszło do czegoś zupełnie nieprzewidywalnego na gruncie koncepcji słowianofilskich - na rosyjskiej glebie zamiast sielskich prawosławnych wspólnot wyrosła ateistyczna partia komunistyczna i jeden z najstraszniejszych systemów totalitarnych.

Bibliografia:

Aksakow K., *Prawda wewnętrzna i zewnętrzna*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna 1825-1861*, pod red. A. Walickiego, Warszawa 1961.

Aksakow K., *O stanie wewnętrznym Rosji*, przeł. J. Dobieszewski, [w:] *Wokół Słowianofilstwa*, pod red. J. Dobieszewskiego, Warszawa 1998.

Aksakow K., *Podstawowe zasady historii Rosji*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna 1825-1861*, pod red. A. Walickiego, Warszawa 1961.

Aksakow K., *Zasada jedności a zasada większości*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna 1825-1861*, pod red. A. Walickiego, Warszawa 1961.

Chomiakow A., *Katolicyzm, Protestantyzm, Prawosławie*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna 1825-1861*, pod red. A. Walickiego, Warszawa 1961.

Chomiakow A., *List do redaktora „L'Union Chretienne” o znaczeniu słów „katolicki” i „soborowy”*. W związku z wystąpieniem Ojca Gagarina, Jeźdźcy, przeł. J. Dobieszewski [w:] *Wokół Słowianofilstwa*, pod red. J. Dobieszewskiego, Warszawa 1998.

⁷⁶ M. Bierdiajew, *Nowe średniowiecze* [w:] Eadem, *Noweśredniowiecze. Los człowieka we współczesnym świecie*, przeł. H. Paprocki, Warszawa 2003, s. 116.

Dobieszewski J., *Klasyczna wersja sporu między słowianofilstwem a okcydentalizmem* [w:] *Wokół Słowianofilstwa*, pod red. J. Dobieszewskiego, Warszawa 1998.

Kirejewski I., *O charakterze cywilizacji Europy i jej stosunku do cywilizacji Rosji* [w:] *Wokół Słowianofilstwa*, pod red. J. Dobieszewskiego, Warszawa 1998.

Kirejewski I., *Rosja a Europa*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna 1825-1861*, pod red. A. Walickiego, Warszawa 1961.

Kirejewski I., *Wiara jako warunek integralności duszy*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna 1825-1861*, pod red. A. Walickiego, Warszawa 1961.

Łoski M., *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2000.

Bierdiajew M., *Nowe średniowiecze* [w:] Eadem, *Nowe średniowiecze. Los człowieka we współczesnym świecie*, przeł. H. Paprocki, Warszawa 2003.

Samarin J., *Konserwatyzm rosyjski a zachodnioeuropejski*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna 1825-1861*, pod red. A. Walickiego, Warszawa 1961.

Samarin J., *Zasada osobowości a więź społeczna*, przeł. H. Zelnikowa [w:] *Rosyjska myśl filozoficzna i społeczna 1825-1861*, pod red. A. Walickiego, Warszawa 1961.

Stołowicz L., *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. B. Żyłko, Gdańsk 2008.

Walicki A., *Idea wolności u myślicieli rosyjskich*, Kraków 2000.

Walicki A., *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa 2002.

Walicki A., *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1959.

Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.

Бердяев Н. А., *Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века* [w:] Eadem, *Русская идея*, Москва 2004.

Бердяев Н. А., *Алексей Степанович Хомяков*, Париж 1997.

Źródła internetowe:

Хомяков А. С., Церковьодна, http://az.lib.ru/h/homjakow_a_s/text_00-80.shtml, dostęp: 10.01.2010.

Bartłomiej Rusin

Filozofia słowiańska, UJ

KONTRREWOLUCJA, ALE JAKA? ZARYS DZIAŁALNOŚCI POLITYCZNEJ BORYSA SAWINKOWA W LATACH 1917-1920

Koniec Cesarstwa Rosyjskiego był zarazem początkiem okresu zamętu i niepokoju, które w krótkim czasie ogarnęły całe terytorium ówczesnego państwa. W siłę szybko rosły elementy rewolucyjne - bolszewicy, dążący do pogłębienia rewolucji i przejęcia pełni władzy w państwie, które następnie miało stać się areną największego socjalistycznego eksperymentu w dziejach. Najpierw jednak musieli zmierzyć się ze zwolennikami starego porządku, reprezentowanymi w głównej mierze przez generalicję i konserwatywnych polityków starego reżimu. W wydarzeniach tych brała udział postać, której do tychczasowe życie mogło raczej skłaniać ku refleksji, że poprzez rewolucję, niż że będzie jej gorącym przeciwnikiem. Tą osobą był Borys Wiktorowicz Sawinkow, członek partii socjalistów-rewolucjonistów, najbardziej chyba znany w ówczesnej Rosji terrorysta. W swoim czasie wykonawca udanych zamachów na ministra spraw wewnętrznych Wiaczesława Plehwe i wielkiego księcia Sergiusza Romanowa, stryja ostatniego cara Rosji. Zmuszony do ucieczki, przez wiele lat ukrywał się na zachodzie Europy¹.

Po rewolucji lutowej postanawia on jednak wrócić do ojczyzny, co czyni ostatecznie w kwietniu 1917 roku. Natychmiast podejmuje szeroko zakrojoną działalność, stając się nieprzejednanym wrogiem bolszewików i rewolucji, starając się jednocześnie uchronić te zdobycze demokracji, które udało się osiągnąć państwu rosyjskiemu po abdykacji cara. Upadek Rządu Tymczasowego zmusza go jednak do szukania pomocy tam, gdzie do tej pory był persona non grata - w ośrodkach kontrrewolucyjnych „białych” generałów. Wkrótce ponownie opuszcza Rosję, by znów udać się do stolic państw zachodniej Europy, a następnie do Warszawy, gdzie u boku Marszałka Józefa Piłsudskiego podejmuje jeszcze jedną próbę obalenia władzy bolszewików. Tym razem czyni to

¹ Najszerzej na temat młodości i działalności Sawinkowa do czasu powrotu do Rosji w 1917 roku zob. R. B. Spence, *Boris Savinkov - Renegade on the left*, Boulder-Newy Jork 1991, s. 5-102.

jednak już nie pod sztandarami „białych”, a w dużej mierze na własną rękę, stając się symbolem idei „trzeciej” Rosji - państwa demokratycznego, które miało stać się sojusznikiem Polski, jak nigdy wcześniej w historii.

Idea ta była częścią większego planu przebudowy całej Europy Środkowo-Wschodniej stworzoną przez Józefa Piłsudskiego i została już szeroko opisana w historiografii². Stąd też nasze zainteresowanie będzie w głównej mierze skupiać się na osobie Borysa Sawinkowa. Postaramy się prześledzić jego działania w tym tak burzliwym przecież okresie, zestawić jego poglądy z wyobrażeniami zarówno „białych” generałów, jak również emigracyjnych kół rosyjskich, walczących o restytucję dawnej Rosji. Również postawione w tytule ramy czasowe nie są przypadkowe. W tym bowiem okresie ważyły się losy państwa rosyjskiego. Sawinkow walczył o zerwanie z dotychczasowym modelem państwa zbudowanego na samodzierżawiu carskim i proponował oparcie nowej konstrukcji na modelu demokracji konstytucyjnej. Była to idea bez precedensu w historii państwowości rosyjskiej, której ostatnie chyba przejawy można dostrzec w urządzeniach ustrojowych Nowogrodu Wielkiego - ośrodka, który upadł jednak w starciu z carem Iwanem IV Groźnym³. Nie do końca udało mu się jednak uwolnić od poglądów panujących w rosyjskich elitach politycznych, nie ustrzegł się również błędów we własnym działaniu. Zaczniemy jednak od początku.

„Ku ostatecznemu zwycięstwu!” - te słowa wypowiedział Sawinkow na jednym z pierwszych wieców, w jakim uczestniczył, tuż po swoim powrocie do Rosji⁴. Paradoksalnie była to też jego pierwsza porażka. Tuż po nim na placu zjawiał się bowiem Włodzimierz Lenin, który wzbudził dużo większe zainteresowanie wśród zebranych i to jemu tłum pozwolił przemawiać. Upokorzony Sawinkow usunął się na bok, ale nigdy nie zapomniał przywódcy bolszewików tej zniewagi. Ku zwycięstwu nad bolszewizmem, ale też zwycięstwu nad starymi konserwatywnymi elitami, które w tym czasie miały jeszcze spory wpływ na kierowanie nawą państwową. Dla niego car i Lenin byli bowiem w gruncie rzeczy tym samym, dwiema stronami tego samego medalu, taką samą tyranią, wyrażoną tylko na różne sposoby. Tym razem to nie car jednak był najgroźniejszym wrogiem wolności obywateli, ale hydra bolszewizmu, niebezpiecznie podnosząca głowę w coraz większym chaosie, jaki ogarniał ówczesną Rosję⁵.

² Najlepszym (moim zdaniem) opracowaniem na ten temat jest książka profesora Andrzeja Nowaka: *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2001. Na ten temat zob. również: A. Czubiński, *Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918-1921*, Toruń 2002.

³ Szerzej na ten temat zob. L. Wotosiuk, *Nowogród Wielki: Atlantyda Rosji - o prawdziwych narodzinach Rusi*, „Arcana” 2009, nr 86-87, s.249-274.

⁴ R. B. Spence, *op. cit.*, s.108.

⁵ W. S. Churchill, *Great contemporaries*, Nowy Jork 1937, s.126-127.

Aktywność Sawinkowa szybko wzbudziła zainteresowanie jego osobą w kręgach rządzących. Najpierw został mianowany oficerem politycznym w sztabie 7. Armii, walczącej na Froncie Południowo-Wschodnim, a następnie oficerem całego Frontu. W tym czasie najistotniejsze było zwalczanie szerzącej się propagandy bolszewickiej i idącego za nią rozprężenia w siłach zbrojnych, które ze względu na przedłużający się konflikt światowy stawały się coraz bardziej podatne na hasła wolności i natychmiastowego pokoju. Skrupulatny i energiczny Sawinkow od razu zaprowadził wzorowy porządek, zaczynając od własnej kancelarii. Często też jeździł na front, aby brać udział w samorzutnie tworzących się naradach żołnierzy, debatujących nad obecną sytuacją i przekonywać ich do powrotu do okopów. Zdając sobie sprawę, że zrewoltowane wojsko może być przyczyną klęski Rosji w wojnie, starał się w miarę łagodnie pacyfikować nastroje w oddziałach. Często przy tym posługiwał się własnym przykładem z czasów rewolucyjnych, kiedy to - jak sam mówił - walczył o wolność ojczyzny. Chwilowo te apele przynosiły jeszcze jakiś skutek. „Za ziemię i wolność” było jednym ze standardowych haseł Sawinkowa, które starał się popularyzować również na łamach prasy. Były to jednak tylko pozory, gdyż stopniowo radykalizował on swoje stanowisko, a nawet postrzegany był przez niektórych sztabowców jako faszysta⁶. Szybko zyskał sobie zaufanie pewnej grupy żołnierzy i kadry oficerskiej, szczególnie młodszej, która - jak uważał - miała być tą częścią dowództwa, które przywróci ponownie porządek. Z drugiej jednak strony obawiał się ciągle „ciemnych mas”, które postrzegał jako nieodpowiedzialne, samolubne i nie umiejące rozpoznać i przyjąć odpowiednich koncepcji politycznych⁷. Z jego krytyką spotkał się również Rząd Tymczasowy, a szczególnie osoba premiera Georgiego Lwowa. Sawinkow kwestionował on możliwości niezależnego działania i decydowania rządu, który obawiał się reakcji bolszewickiego Sowietu. Oskarżał ministrów o brak patriotyzmu i niechęć do podejmowania zdecydowanych działań, co szczególnie obciążać miało ministra wojny Aleksandra Kiereńskiego oraz ministra rolnictwa Wiktora Czernowa⁸.

Działania Sawinkowa w tym czasie koncentrowały się przede wszystkim na przygotowaniu letniej ofensywy. Często objeżdżał poddane swojej kontroli oddziały, starając się tchnąć w nie nowego patriotycznego ducha, zachęcić do kolejnego wysiłku. Ofensywa, która rozpoczęła się 1 lipca 1917 roku, po pierwszych niewielkich sukcesach utknęła w miejscu. Do kontrofensywy ruszyły wojska państw centralnych, wypierając Rosjan z Galicji i Bukowiny, a na

⁶ A. S. Kowalczyk, *Sawinkow*, Warszawa 1992, s. 108-109.

⁷ R. B. Spence, *op. cit.*, s. 114-115.

⁸ *Ibidem*, s.117.

północy przechodząc przez linię Dźwiny i zajmując Rygę. Dowódcą w sąsiedniej, 8. Armii, był gen. Ławr Kornitow, zdeklarowany monarchista i przeciwnik rewolucji, poprzednio dowódca garnizonu w Piotrogradzie, podczas zamieszek w maju 1917 roku rozkazał strzelać do strajkujących. Podczas ofensywy to właśnie jego armia była jedynym jaśniejszym punktem walk, co Sawinkow przypisał osobistym walorom dowódcy, jego popularności i zdecydowaniu w walce z rozkładem w armii. Wtedy też w jego umyśle zaczął dojrzywać plan usunięcia istniejącej władzy i przekazania jej elementom kontrrewolucyjnym, w osobie gen. Kornitowa właśnie, oraz innych, którzy zdecydują się walczyć po jego stronie⁹.

Doznane klęski doprowadziły do przesilenia rządowego, w wyniku którego usunięty został ze swojego stanowiska premier Georgij Lwow, a jego miejsce zajął Aleksander Kiereński. Głównodowodzącym, w miejsce nieudolnego Brusilowa został mianowany Kornitow. Wtedy też, w uznaniu dotychczasowych zasług, Sawinkow objął stanowisko oficera politycznego całego południowo-zachodniego odcinka frontu. Nie był to jednak koniec jego sukcesów, gdyż już w końcu lipca 1917 roku został faktycznym ministrem wojny, choć nominalny tytuł pozostał przy nowym premierze. Wkrótce miało się to jednak zmienić. Z inicjatywy Sawinkowa i Kornitowa przywrócono karę śmierci w wojsku, co uważano za sprawę nagłą, wobec zaostrzenia propagandy bolszewickiej. Lipcowe protesty zwolenników rewolucji zostały stłumione siłą, co w połączeniu z katastrofalną sytuacją gospodarczą i nędzą społeczną doprowadziło do gwałtownego przyspieszenia wydarzeń.

Najpierw doszło do próby przeprowadzenia puczu wojskowego i obalenia legalnych władz. Osobą, która chciała tego dokonać był właśnie gen. Ławr Kornitow. Jego plany załamały się jednak w pierwszej połowie września. Wydatna rola przypadła tutaj bolszewikom, którzy skutecznie dezorganizowali transport w kierunku Piotrogradu. Premier Kiereński ogłosił zbuntowanego generała zdrajcą i natychmiast usunął go z piastowanego stanowiska. Następnie został on aresztowany. Borys Sawinkow, pełniący w tym czasie obowiązki dowódcy obrony stolicy, doszedł do słusznego wniosku, że na całej sprawie najwięcej wygrali bolszewicy. Nieudany pucz bezlitośnie odstąpił zarówno słabość wojska, całkowity upadek autorytetu kadry oficerskiej, jak również niezdecydowanie panujące w kręgach rządzących. Występujący pod hasłem obrony rewolucji bolszewicy szybko zyskali na popularności. Sytuacja dojrzywała do kolejnego przewrotu. Nie do końca jasny jest też udział Sawinkowa w wydarzeniach z pierwszej połowy września. Początkowo był on bowiem zwolennikiem metod i twardej dyscypliny propagowanej przez gen. Kornitowa.

⁹ J. Pajewski, *Historia powszechna 1878-1918*, Warszawa 2002, s. 416-417; R. B. Spence, *op. cit.*, s.120.

Kiedy jednak okazało się, że Korniłow postanowił pójść własną drogą i objąć dyktatorskie rządy, natychmiast mu się przeciwstawił, obawiając się zbytniego wzmocnienia zwolenników starego reżimu¹⁰. Samego Sawinkowa również oskarżono o współudział w puczu. Domagano się jego aresztowania. Zwolniony został również ze wszystkich piastowanych w tym czasie stanowisk¹¹. Wersję tę potwierdza Karol Wędziagolski, przyjaciel i współpracownik Sawinkowa, oficer polityczny w 8. Armii. W swoich pamiętnikach napisał on, że choć Borys nienawidził bolszewików i rewolucji, to zdawał sobie również sprawę, że w przypadku, gdyby Korniłow odniósł sukces, doszłoby do dalszego pogłębienia antagonizmów między nimi dwoma, gdyż nie znosił on socjalistów. Zlikwidowanie Rządu Tymczasowego byłoby także końcem i tak niewielkich swobód demokratycznych. Wróciłby stary ustrój, który Sawinkow zwalczał tak zaciekle przez wiele lat. Chcąc nie chcąc, stał się on więc grabarzem własnej idei¹².

Tymczasem strzały z krążownika „Aurora” dały sygnał do rozpoczęcia nowej, przelomowej w historii Rosji rewolucji październikowej. Członkowie Rządu Tymczasowego zostali aresztowani, premier Kiereński zaś, w przebraniu, salwował się ucieczką. Sawinkow wraz z Wędziagolskim postanowili wyjechać, by gdzie indziej szukać sił zdolnych walczyć z bolszewikami. Trasa ich wiodła z Gatczyzny, przez Ługę, Psków, skąd musieli uciekać porzucając swój samochód w obawie przed aresztowaniem. Następnie znów znaleźli się w Piotrogradzie, by po krótkim czasie przenieść się do Moskwy i dalej na południe, nad Don, do formujących się tam oddziałów wiernych gen. Korniłowowi. Stanowiły one część tzw. Armii Ochotniczej, zwołanej z inicjatywy i pod dowództwem gen. Michała Aleksiejewa. Przy Armii funkcjonowała również Rada Polityczna, do której weszli zarówno Sawinkow, jak i Wędziagolski. Jej kompetencje były jednak bardzo ograniczone, głównie za sprawą niechętnego już Sawinkowowi Korniłowa, który miał dość władzy, by blokować wszelkie istotniejsze decyzje Rady. Stąd też do sukcesów należy chyba zaliczyć ogłoszenie z inicjatywy Sawinkowa, skądinąd dość mglistej, deklaracji programowej Armii Ochotniczej mówiącej o ponownym zwołaniu Zgromadzenia Ustawodawczego w przyszłości oraz zniesienia „niemiecko-bolszewickiego jarzma”¹³.

¹⁰ W wydanej 30 sierpnia 1917 roku proklamacji do mieszkańców Piotrogradu Sawinkow stwierdzał, że: „W godzinie niebezpieczeństwa, gdy wróg przelał nasz front i zajął Rygę, generał Korniłow podjął próbę *zdykredytowania* Rządu Tymczasowego i Rewolucji [mowa o rewolucji lutowej], i przyłączył się do ich wrogów”. Zob. A. S. Kowalczyk, *op. cit.*, s.135.

¹¹ *Ibidem*, s. 135-141.

¹² K. Wędziagolski, *Pamiętniki. Wojna i rewolucja, kontrrewolucja, bolszewicki przewrót, warszawski epilog*, Warszawa 2007, s. 146-150.

¹³ R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 18. Powoływanie się na walkę z „niemiecko-sowietkim jarzmem” nie jest tutaj przypadkowe. Już wcześniej niejednokrotnie przeciwnicy Lenina oskarżali go o finansowanie swojej działalności ze źródeł niemieckich, nie przyniosło to jednak oczekiwanych rezultatów.

Prócz Kornitowa, także spora grupa innych oficerów nad Donem niechętnie odnosiła się do nowych przybyszów. Jako socjalistów oskarżano ich o sprzyjanie siłom rewolucji spowodowanie aktualnego zamętu w państwie. Niektórzy, jak gen. Denikin, w ogóle unikali z nimi spotkań. Doszło nawet do próby zamachu na Sawinkowa, która koniec końców okazała się być farszą, jednakże w trosce o własne życie doradzono mu wyjazd do Moskwy, w charakterze emisariusza, do tamtejszych organizacji antybolszewickich. Wędziagolski natomiast został wysłany do Kijowa, gdzie nawiązał kontakt ze stroną polską, który w przyszłości okazał się bezcenny dla rozwijania swojej działalności w Polsce przez Sawinkowa i innych spod znaku „trzeciej” Rosji¹⁴.

Tuż po swoim przyjeździe do Moskwy zaczął organizować nową podziemną organizację antybolszewicką. Jako były terrorysta, działający zawsze w ukryciu, miał już doświadczenie w tego typu działaniach. Pomocne okazały się również jego szerokie kontakty, zadzierzgnięte wcześniej, przy różnych okazjach. Związek Obrony Ojczyzny i Wolności - taką nazwę nosiła nowa organizacja - stawiał sobie jeden zasadniczy cel, a mianowicie wywołanie powstania antybolszewickiego. Po uzyskaniu wsparcia materialnego ze strony Francji oraz premiera Czechosłowacji Tomasza Masaryka szybko rozwinęła ona swoją działalność. Obejmowała swym zasięgiem terytorium od Moskwy po Kazań, Kijów i Piotrogród. Do planowanego powstania jednak ostatecznie nie doszło, w głównej mierze ze względu na falę aresztowań jej członków przez ostateczną CzK w końcu maja 1918 roku. Do niewielkich walk doszło jedynie na Powołżu, głównie w Jarostawiu¹⁵. Sawinkow, w pisanych dwa lata później wspomnieniach, tak podsumował okres działalności Związku:

Powstania nie można nazwać udanym, lecz nie było ono bezużyteczne. Dowiodło, że nie wszyscy Rosjanie pogodzili się z narodową hańbą pokoju brzeskiego, nie wszyscy się korzą przed bolszewickim terrorem. Honor został uratowany. Chwała tym, co padli w boju¹⁶.

Z działalnością organizacji związane jest jeszcze jedno wydarzenie. Otóż 30 sierpnia 1918 roku został dokonany zamach na Lenina, który przeprowadziła eserówka Fanny Kaptan. Lenin został ranny, zginął natomiast przebywający razem z nim szef piotrogrodzkiej Czeki, Urycki. Ze skąpych informacji, jakich Sawinkow udzielił o tym wydarzeniu wynika, że pomysł i plan zamachu zrodził się w łonie Związku Obrony Ojczyzny i Wolności. Z tego zaś można wysnuć

¹⁴ P. Kenez, *Civil war in south Russia, 1918: the first year of the Volunteer Army*, Berkeley 1971, s.82-85.

¹⁵ A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s.55-59.

¹⁶ A. S. Kowalczyk, *op. cit.*, s.187.

wniosek, że choć główne jej struktury zostały rozbite, to nadal w podziemiu funkcjonowała pewna grupa działaczy z nią związana¹⁷.

Niestrudzony w swoich działaniach Sawinkow szybko podjął współpracę z ośrodkiem antybolszewickim na Syberii, w którym silne wpływy mieli w tym czasie eserowcy. Nie było mu dane przebywać tam jednak zbyt długo, gdyż już w październiku 1918 zostaje wysłany do Paryża przez stojącego na czele Dyrektoriatu Nikołaja Awksientjewą. Podróżując przez Azję Południowo-Wschodnią i Płw. Arabski dociera określną drogą do Europy na przełomie 1918/1919 roku. W Paryżu właśnie rozpoczynała się konferencja, mająca ustalić warunki pokojowe po I wojnie światowej. Chociaż oficjalnie strona rosyjska nie została zaproszona do udziału w obradach, to powołana została specjalna Rosyjska Rada Polityczna, mająca dbać o interesy własnego państwa. Sawinkow wszedł w jej skład, choć od początku spotkał się ze zdecydowaną niechęcią, ze względu na fakt, że członkami Rady byli przede wszystkim dawni urzędnicy carscy, zdecydowani wrogowie rewolucji. Choć Sawinkow jeszcze za czasów Rządu Tymczasowego zwalczał bolszewików, to traktowany był przez resztę polityków rosyjskich w Paryżu przede wszystkim jako terrorysta i wyrotowiec¹⁸. Warto tu także zaznaczyć, że początkowo Sawinkow nie był pełnoprawnym członkiem Rady, uzyskując taki status dopiero w sierpniu 1919 roku. Objął on natomiast od razu szefostwo Biura Prasowego, będącego tubą propagandową „białych” w państwach Europy Zachodniej. Z tego względu przyjął w swojej pracy wielkomocarstwową retorykę narzuconą mu przez innych, propagując zachowanie integralności terytorialnej imperium rosyjskiego. Pisane przez niego, lub też powstające z inspiracji Sawinkowa artykuły prasowe, zdecydowanie stawiały kwestię przynależności państw-„okrain” do Rosji, uznając co najwyżej ich prawo do autonomii. Długo też nie zgadzał się Sawinkow na przyłączenie Galicji Wschodniej do terytorium Polski, choć ziemie te nigdy nie należały do państwa rosyjskiego, poza krótkim okresem 1914-1915 roku¹⁹. Jest to o tyle istotne, że w toku dalszych wypadków jego stanowisko ewoluuje i doprowadzi on do pierwszej, historycznej deklaracji uznającej niepodległość Ukrainy.

Póki co, Sawinkow starał się przede wszystkim działać na rzecz udzielania większej pomocy trzem ośrodkom kontrrewolucyjnym, jakie wykształciły się w Rosji. Zachód jednak zmęczony długotrwałą wojną wzdragał się przed wysłaniem na wschód większej liczby żołnierzy. Stąd też Sawinkow wysnuł dość fantastyczny plan utworzenia Armii Słowiańskiej. Przewidywał, że miałyby ona

¹⁷ *Ibidem*, s.179-180.

¹⁸ Szczegółowy skład i program Rosyjskiej Rady Politycznej podaje w swoim artykule A. Juzwenko. zob. A. Juzwenko, *Stosunek „białej” Rosji do odradzającego się państwa polskiego i jego granic*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LXXX, 1973, nr 1, s.627.

¹⁹ A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s.121-122, 133.

składać się z rosyjskich jeńców w obozach niemieckich, żołnierzy czechosłowackich (na terytorium Rosji znajdowały się wtedy jednostki czechosłowackie) oraz ochotników z Serbii i Czarnogóry. Wedle jego szacunków liczba żołnierzy miałyby sięgać nawet 200 tys. Dla siebie natomiast planował stanowisko komisarza politycznego przy nowej armii. Nie wiadomo, czy próbował porozumieć się w tej sprawie z Józefem Piłsudskim, z pewnością natomiast prowadził rozmowy z prezydentem Masarykiem, z którym kontakt nawiązał już w poprzednim roku. Teraz jednak zarówno Masaryk, jak i minister spraw zagranicznych Czechosłowacji Benes byli temu pomysłowi stanowczo przeciwni i cała idea pozostała tylko na papierze²⁰.

Tymczasem, w połowie 1919 roku, Józef Piłsudski powrócił do swojej jeszcze przedwojennej koncepcji poszukiwania współpracowników na wschodzie wśród Rosjan. Nie miał być to jednak ani partner bolszewicki, ani imperialny. Wybór padł na Sawinkowa, który w tym czasie wydawał się być osobą o umiarkowanych poglądach w porównaniu do innych emigracyjnych działaczy rosyjskich, z drugiej zaś był zdecydowanym wrogiem bolszewizmu, co z pewnością nie było bez znaczenia. Zadanie nawiązania bliższych stosunków z Sawinkowem powierzono Wędziagolskiemu, który był faktycznym inicjatorem tej akcji po stronie polskiej²¹. Wcześniej bowiem wystąpił on list do Paryża do swojego przyjaciela, w którym wyłożył ideę zorganizowania ośrodka antybolszewickiego w Polsce, który następnie we współpracy z innymi narodami dawnego imperium miałby pokonać siły rewolucyjne. Problem wyzwolenia Rosji postawił tutaj na równi z wyzwoleniem innych narodów, gdyż tylko taki sojusz mógł przynieść pożądany skutek. Za niemożliwy uważał triumf w sytuacji, w której „okrainy” będą widziały w wyzwoleniu Rosji jedynie utratę własnej niezależności²². Niewątpliwie Wędziagolski wykazał się sporą dojrzałością i zmysłem politycznym, inicjując akcję, która w kolejnym roku doprowadzi do sojuszu polsko-rosyjskiego. Marszałek Piłsudski, który zapoznał się z treścią listu w późniejszym czasie, zdecydowanie pozytywnie odniósł się do jego treści i polecił Wędziagolskiemu udanie się na Zachód w celu zbliżenia z grupą Sawinkowa i poszukiwanie sojuszników do akcji na wschodzie.

Zbliżenie polsko-rosyjskie zaczęło postępować. Sawinkow ucieszył się z reakcji Marszałka i pochwalił Wędziagolskiego za zainicjowanie tak poważnego przedsięwzięcia. Zaraz też obaj rzucili się w wir pracy, szukając innych skłon-

²⁰ R. B. Spence, *op. cit.*, s.228-232.

²¹ Wędziagolski sam po latach tak skomentował te wydarzenia: „Inicjatorem stosunku Piłsudskiego do Sawinkowa byłem tylko ja, a początkiem całej późniejszej politycznej i wojskowej akcji polsko-rosyjskiej był mój list do Sawinkowa z Warszawy (...)”. Zob. *Rosyjski łącznik Naczelnika - wybór listów Karola Wędziagolskiego do Piotra Wandycza*, wstęp i oprac. A. Nowak, „Arcana” 2006, nr 4-5, s.91.

²² K. Wędziagolski, *op. cit.*, s.388-389.

nych związać się z Polską, w celu podjęcia wspólnej akcji przeciw bolszewikom. Stosunek rosyjskich kół emigracyjnych w Paryżu do tego pomysłu był jednak zdecydowanie negatywny. Większość deklarowała nawet, że woli pójść z bolszewikami niż wiązać się z Polską Piłsudskiego. Do nielicznych, którzy przychylnie odnieśli się do takiej współpracy należeli m. in. Nikołaj Czajkowski, który towarzyszył Sawinkowowi w rozmowach z Marszałkiem w kolejnym roku i pomagał w formowaniu rosyjskiego przedstawicielstwa w Warszawie. Inni członkowie Rady - G. Lwow i W. Makłakow zachowali życzliwość dla Sawinkowa neutralność. Jedyne zdeklarowane przeciwnik ugody z Polską Sazonow został izolowany, jednak nie zmienia to faktu, że te kilka osób stanowiło tylko znikomą część całej rosyjskiej emigracji na Zachodzie.

Kłęką zakończyły się również próby pozyskania kręgów przywódczych w zachodnich stolicach. W Paryżu skłaniano się już ku koncepcji „kordonu sanitarnego” w stosunku do rewolucyjnej Rosji. W Londynie natomiast, który był niewątpliwie ośrodkiem wiodącym w ustalaniu sposobów prowadzenia polityki wobec wschodniej części kontynentu, istniała głęboka rezerwa wobec Piłsudskiego i jego samodzielnych działań. Premier brytyjski David Lloyd George faktycznie postanowił się utożyc z bolszewikami, czego dowodziły jego działania w okresie 1920-1921. Przekonany był, że wznowienie stosunków handlowych z bolszewicką Rosją wymusi niejako na nowych kierownikach Kremla zmianę swojej polityki i w konsekwencji spowoduje ewolucję całego systemu komunistycznego²³. Żadnego skutku nie przynosiły również spotkania z Winstonelem Churchillem, zwolennikiem militarnego stłumienia rewolucji, od dłuższego czasu spychanym przez swojego szefa na margines życia politycznego w Wielkiej Brytanii. Sawinkow sięgał do różnych argumentów: raz przekonywał, że bolszewicy nie mają w narodzie żadnego poparcia, że tak naprawdę szerokie masy społeczne są bierne i zrobią to, co się im każe. Dlatego też należy zdemontować im swoją siłę militarną i wtedy na pewno przestaną być przychylni bolszewikom. Była to niewątpliwie sugestia o możliwości łatwego odniesienia zwycięstwa²⁴. Z brakiem zrozumienia spotkał się również memoriał skierowany do Ententy w grudniu 1919 roku pt. „O kwestii narodowościowej w Rosji”. Zwracał w nim uwagę na konieczność zapewnienia co najmniej bardzo szerokiej autonomii wszystkim narodom byłego imperium rosyjskiego, które miały wejść we wspólny sojusz pod egidą Warszawy, dzięki któremu możliwe będzie obalenie reżimu Lenina²⁵.

²³ Szerzej na ten temat zob. A. Nowak, *Porozumienie imperiów: jego beneficjenci i ofiary. O tzw. nocie Curzona z 11 lipca 1920 r. i jej (możliwych) konsekwencjach*, [w:] Idem, *Ofiary, imperia i historycy. Studium przypadków (od XVIII do XXI wieku)*, Kraków 2009, s.97-142.

²⁴ R. Pipes, *op. cit.*, s.146. Tam obszerny cytat Sawinkowa ilustrujący jego argumenty.

²⁵ A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s.463-464.

Szansa na pełne urzeczywistnienie koncepcji współpracy polsko-rosyjskiej przyszła szybko, bo już na początku 1920 roku. Kwestia wschodnia była wciąż otwarta. Co prawda bolszewicy rozgromili w większości ośrodki białoarmijne, jednak nie udało się im ciągle podporządkować całego terytorium państwa. Na południu utrzymywały się jeszcze wojska gen. Denikina. Piłsudski również szykował się do ostatecznej rozprawy z bolszewikami, licząc na to, że zwycięstwo w sojuszu z Ukraińcami Petlury pozwoli mu z jednej strony na ustanowienie niepodległej Ukrainy, z drugiej zaś na odzyskanie dla Polski jak największego obszaru dawnych ziem kresowych. Wraz z Sawinkowem zaistniała szansa na stworzenie „trzeciej”, demokratycznej Rosji, a nawet pojawiła się opcja ustanowienia niepodległej Białorusi, którą to ideę propagował gen. Bułak-Bałachowicz. Szerokość zamierzeń Piłsudskiego na wschodzie była wręcz imponująca, nie czas tu jednak na szczegółowe analizowanie tych planów²⁶.

W połowie stycznia 1920 roku doszło w Warszawie do dwóch spotkań między Sawinkowem i Piłsudskim. Dyskutowano wstępnie o powołaniu reprezentacji politycznej Rosjan w Polsce, a także poruszono problem formowania oddziałów rosyjskich na naszym terytorium. O wiele bardziej donioślejsze były ustalenia dotyczące granic. Sawinkow zobowiązał się do rezygnacji z granic z 1914 roku, Polska natomiast miała zrezygnować z granic przedrozbiorowych na wschodzie. Dodatkowo o losie Litwy i Białorusi miały decydować plebiscyty przeprowadzone pod kontrolą międzynarodową. Na „nowej” Rosji spoczywał także obowiązek porozumienia się z niepodległą Ukrainą, Finlandią, państwami bałtyckimi i kaukaskimi. Sawinkow miał również podjąć ponownie akcję propagandową na Zachodzie, stąd pierwsze miesiące 1920 roku ponownie spędził on w Londynie i Paryżu, jednak bez większych rezultatów²⁷. Nie obyło się też bez zgrzytów. Na propozycje Polski Nikołaj Czajkowski, towarzyszący Sawinkowowi w Warszawie, wysunął koncepcję ponownej, dobrowolnej już re-integracji „okrain” z centrum w Moskwie. Marszałek Piłsudski doszedł wtedy do wniosku, że Rosjanie nigdy nie pogodzą się z niepodległością sąsiednich narodów. Odsunął również na razie projekt formowania oddziałów rosyjskich jako „niepraktyczny”²⁸.

Listy pisane ze stolic mocarstw zachodnich nie przynosiły dobrych wiadomości. W Londynie żądano od Polski natychmiastowego podpisania pokoju z bolszewikami, całkowicie odsuwając od siebie odpowiedzialność za ewentualną akcję militarną Polski. Nieco bardziej optymistyczne wydawały się deklaracje A. Milleranda, który zobowiązywał się do udzielenia Polsce i Rosji pomo-

²⁶ Józef Piłsudski - *wyobraźnia i dzieło polityczne*, pod red. J. Machnika, A. Nowaka, Kraków 2006.

²⁷ A. Nowak, *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733-1921)*, Kraków 1999, s. 336-339.

²⁸ A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s. 469-470.

cy w razie wojny, patrząc jednak przez pryzmat późniejszych wydarzeń nie była to zbyt wydatna pomoc. Także Czajkowski wysłany z misją do Denikina nie odniósł większych sukcesów. Głównodowodzący armii białogwardyjskiej uznał co prawda pewne błędy polityki Rosji wobec narodów ościennych i zobowiązał się do podjęcia reform²⁹. Były to jednak tylko puste deklaracje, a Denikin, tak jak i jego poprzednicy był zwolennikiem „jedynoj i niedielimoj” Rosji.

W marcu 1920 roku dla Piłsudskiego i Sawinkowa sytuacja była już w miarę jasna. Wobec klęski Denikina i zepchnięcia oddziałów białogwardyjskich na ostatni punkt oporu na Krymie, a także désintéressement wyrażonego w stolicach państw zachodnich, na placu boju pozostawali tylko oni. O ile Piłsudski zdecydowany był do ponownego otwarcia na wschodzie, przy współpracy z przedstawicielami „trzeciej” Rosji i atamanem Symonem Petlurą³⁰, o tyle Sawinkow, który w tym czasie utracił niemal całe zaplecze polityczne, nie miał pewności, co do swoich dalszych losów. Widać to najlepiej w jego prywatnym liście do rodziny z końca marca 1920 roku. Wyrażał wtedy obawę o swoje dalsze losy i niepewność utrzymania cywilizacji europejskiej, zagrożonej przez coraz silniejszych bolszewików. Zdecydowanie odcinał się od nich i postulował walkę do samego końca razem z Piłsudskim:

Nie wierzę, aby świat można było zbudować na złości i nienawiści i jeśli sam zostaną, to nawet wówczas powiem: bolszewików nie uznaję i walczę z nimi będę do ostatka.

Dalej wyraził też swoje rozczarowanie wobec postawy Denikina i ciemnoty panującej w narodzie rosyjskim:

(...) Denikin niczego się nie nauczył. Był generałem i nim pozostał. (...) Cóż za nieszczęśliwy, niedorozwinięty, zabłąkany pomiędzy trzema sosnami naród - my Rosjanie, prawostawni, Słowianie. Diabli mnie nadali urodzić się Rosjaninem³¹.

Po nieudanej akcji na Zachodzie Sawinkow wraca do Warszawy, która faktycznie, w formującym się wtedy układzie politycznym, była dla niego jedyną możliwością walki z bolszewizmem o wyzwolenie Rosji. Stąd też powołuje tutaj do życia Rosyjski Komitet Polityczny, który ma być reprezentacją państwa rosyjskiego, i sam obejmuje w nim przewodnictwo. Faktyczne ukonstytuowanie się nowego organu nastąpiło 1 lipca 1920 roku. W skład Komitetu weszła

²⁹ *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, opr. J. Cisek, Londyn 1990, s. 92-96.

³⁰ Na ten temat zob. S. Szajdak, *Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*, Warszawa 2005.

³¹ Cyt. za: A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s. 479-480.

również pewna grupa Rosjan - emigrantów ze swojego kraju, m.in. ludzie wchodzący wcześniej w skład Towarzystwa Kulturalnego Polsko-Rosyjskiego, jak Dymitr Fiłosofow czy Dymitr Mereżkowski³².

Grupa ta podjęła się również stworzenia pisma, które miało propagować idee warszawskich Rosjan. W bardzo daleko idącej deklaracji programowej znalazły się punkty, które w zdecydowany sposób odróżniały RKP od innych, konserwatywnych środowisk rosyjskich i białogwardyjskich. Uznawano za bezsporne prawo narodów sąsiednich Rosji do wyodrębnienia i samodzielnego stanowienia o swoim losie, postulowano stworzenie propolskiej orientacji w społeczeństwie rosyjskim, nawiązanie sojuszu między tymi krajami i rozliczenie historycznych krzywd w postaci potępienia rozbiorów Polski. Zasadniczym celem miała być walka z bolszewizmem i wszystkimi ideami, które w jakikolwiek sposób mogły do niego prowadzić. Planowano, że z tego środowiska, po odniesionym zwycięstwie, wykształci się nowa elita państwa rosyjskiego³³. Niewątpliwie, gdyby udało się stworzyć taką konstelację polityczną na wschodzie kontynentu, o szerokim poparciu społecznym, to byłaby ona zjawiskiem bez precedensu w historii Rosji i stosunków polsko-rosyjskich i być może nawet przekreśliłaby wydarzenia, do jakich doszło niecałe dwadzieścia lat później.

Do powołania takiego pisma w końcu doszło, już w czasie polsko-bolszewickich działań wojennych w lecie 1920 roku. Gazeta nosiła tytuł „Swoboda”, a redagowana była przez Zinaidę Hippus i A. Junoszę-Gzowskiego. Na jej łamach publikowali również Sawinkow, Fiłosofow, Mereżkowski, Portugalow czy Arcybaszew. Oprócz ogłaszania kolejnych programów politycznych i komentowania bieżących wydarzeń, zamieszczane były tam również fragmenty dziennika Mereżkowskiego pisane w Piotrogradzie w latach 1918-1919 oraz wspomnienia Sawinkowa z jego walk z bolszewikami. Koła rosyjskie były również pod wrażeniem osoby Piłsudskiego, co znajdowało swój wyraz w artykułach pisanych do „Swobody”, a także innych utworach, jak np. panegiriku Mereżkowskiego, stworzonym pod wrażeniem spotkania z Naczelnikiem Państwa³⁴.

Wraz z podjęciem przez Piłsudskiego akcji militarnej na wschodzie, palącym problemem stało się powołanie do życia rosyjskich jednostek wojskowych przy wojsku polskim. Niemożliwe było powołanie żołnierzy z armii „Potudnia Rosji”, które istniały nadal pod dowództwem gen. Wrangla, który nieoczekiwanie dla Sawinkowa zajął miejsce Denikina i utrzymał ośrodek kontrrewolu-

³² Bardziej szczegółowy opis postaci związanych z rosyjskim Komitetem przynosi w swoim artykule uczestnik tamtych wydarzeń Bogusław Miedziński. zob. B. Miedziński, *Wspominając Sawinkowa*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż)1975, z. 32, s.39-48.

³³ A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s.489-490.

³⁴ A. S. Kowalczyk, *op. cit.*, s.194; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s.490.

cyjny na Krymie. Trzeba zaznaczyć, że nie było to przewodniczącemu RKP zbyt na rękę, gdyż to nadal ośrodek krymski znajdował szersze poparcie wśród rosyjskiej emigracji, co osłabiała niewątpliwie rolę i znaczenie ośrodka warszawskiego. Dodatkowo Sawinkow zdawał sobie sprawę, że w takiej sytuacji również Piłsudski mógł zwrócić większą uwagę ku Wranglowi, który, przynajmniej w retoryce, wydawał się być bardziej umiarkowany niż jego poprzednicy. Stąd też swoje wysiłki kierował Sawinkow przede wszystkim ku utrzymaniu swojej pozycji łącznika między Krymem a Warszawą, aby w przypadku zwycięstwa i umocnienia się ośrodka na południu Rosji nie znaleźć się na politycznym aucie. Póki co jednak, akcja rekrutacyjna nie była zbyt popularna - Rosjanie z niemieckich obozów jenieckich z rezerwą odnosili się do takiego sojuszu, szczególnie po przejęciu inicjatywy na froncie przez wojska Tuchaczewskiego³⁵. Niewątpliwie również po stronie polskiej istniały pewne obawy. Nie wszystkie opcje polityczne były za prowadzeniem wojny na wschodzie, po drugie zaś nie udzielono Sawinkowowi zgody na utworzenie oficjalnego biura werbunkowego w Polsce, podobnie postąpiono wobec Białorusinów Bałachowicza, choć np. dla Ukraińców Petlury uczyniono wyjątek³⁶.

Także pobór do oddziałów ukraińskich nie odbywał się bez problemów. Zasadniczym powodem takiego stanu rzeczy była długotrwała sytuacja wojenna oraz idące za nią zmęczenie i apatia ludności, dla której władza zmieniała się w tym czasie zbyt wiele razy. Burzyło to zasadnicze zamysły Piłsudskiego zbudowania niepodległego państwa ukraińskiego na wschód od rzeki Zbrucz, ale też nie nadważyło zbyt przyjaznych stosunków polsko-ukraińskich. Sawinkow natomiast upatrywał słabego poparcia Ukraińców dla sojuszu z Polską w mglistym i niejednoznacznym programie politycznym Marszałka i w braku reform, przede wszystkim reformy agrarnej³⁷. Krytyka Sawinkowa była tutaj jednak nie na miejscu, gdyż sam wielokrotnie wcześniej wzdragał się przed udzieleniem Ukrainie prawa do niepodległego bytu, każąc jej zadowolić się najwyżej autonomią. Szczególny wyraz temu stanowisku dał w swoim projekcie granic wschodnich Polski z początku kwietnia 1920 roku, kiedy to gen. Denikin ewakuował się z Krymu i wydawało się, że ostatnim punktem rosyjskiego oporu przeciwko bolszewikom pozostał komitet Sawinkowa w Warszawie. Proponował wtedy oddanie Polsce nawet terytorium Besarabii [!], w celu zaspokojenia apetytów Warszawy oraz urzeczywistnienia idei państwa polskiego od morza do morza jako zapory od zachodu przeciwko bolszewikom. Z drugiej jednak strony okroił zasięg polskich terytoriów na wschodzie, jedno-

³⁵ *Rosyjski łącznik Naczelnika...*, s. 86.

³⁶ Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919-1920*, Toruń 1999, s. 28.

³⁷ P. Wandycz, *Soviet-Polish relations 1917-1921*, Cambridge-Massachusetts 1969, s. 196.

czesnie proponując rezygnację z przeprowadzania plebiscytów na Litwie i Białorusi. Widać więc wyraźnie, że pomimo zajmowania umiarkowanej pozycji, nie do końca mógł pogodzić się z oderwaniem „okrain” od rosyjskiego centrum³⁸.

Problemy i opóźnienia w formowaniu oddziałów rosyjskich skłoniły Sawinkowa do szukania innej siły militarnej. Znalazł ją w osobie gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza i jego oddziału (tzw. bałachowcy), który poprzednio walczył po stronie „białych” na północno-zachodnich krańcach Rosji, a po ich klęsce przedarł się wraz ze swoim wojskiem na stronę polską na wiosnę 1920 roku. Obaj panowie znali się jeszcze z poprzedniego roku, kiedy Sawinkow poszukiwał sojuszników dla oddziałów białogwardyjskich pod dowództwem gen. Judenicza, w skład których wchodziła też jednostka Bałachowicza. Szansę na takie porozumienie wzmacniała również struktura narodowościowa „bałachowców”, gdzie aż 41% stanu liczebnego stanowili Rosjanie. Sam Bałachowicz także skłaniał się ku takiej współpracy, o czym świadczy jego wizyta w warszawskiej siedzibie RKP, w czasie której zadeklarował poparcie dla tej inicjatywy i własny wysiłek w walce o wolną Rosję³⁹. „Bałachowcy” wstawili się również walecznością i odwagą biorąc udział w bitwie warszawskiej i przyczyniając się do zwycięstwa polskiego oręża w tym starciu. Nie do końca jednak działalność tego oddziału budzi pozytywne skojarzenia, co widoczne jest szczególnie w ujawnianych stopniowo informacjach na temat brutalności i wręcz bandytyzmu żołnierzy Bałachowicza, a także samego dowódcy, który miał zezwalać na taką działalność⁴⁰.

Sytuacja kolejnych klęsk ponoszonych przez polskie oddziały w walce z bolszewikami zmusiła Sawinkowa do przewartościowania własnego stanowiska względem Ukraińców. Do zbliżenia doszło w najbardziej gorącym okresie, na początku sierpnia 1920 roku, kiedy ważyły się losy państwa polskiego i całej Europy. Opublikował on wtedy w „Swobodzie” artykuł, w którym potępił jednoznacznie politykę narodowościową Denikina, broniąc jednocześnie idei federacji wolnych narodów Rosji. Doszło też wtedy do sondażowych rozmów między Sawinkowem a przedstawicielami Ukraińskiej Republiki Ludowej gen. Mykołą Kapustianskim i ministrem Andrijem Liwyckim. Szef RKP zaproponował wstępne uznanie rządu URL, o której ostatecznym losie miałyby później zdecydować demokratycznie wybrana Konstytuanta. Dalsze rozmowy uniemożliwiła jednak wstrzeźliwa postawa Wrangla na Krymie oraz trudna sytuacja na froncie⁴¹. Sawinkow starał się również wzmacniać ducha żołnierzy poprzez osobiste pojawianie się na linii frontu i wizytowanie walczących jednostek.

³⁸ A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s. 483-484.

³⁹ *Ibidem*, s. 491-493.

⁴⁰ M. Kowalski, A. Lewińska, *Kontrowersyjny generał ma być patronem ulicy*, Źródło: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,61085,4922994.html>, (dostęp 12.02.2011).

Jedną z takich relacji przytacza K. Wędziągolski, który towarzyszył Sawinkowowi w wizycie na froncie w dniu 15 sierpnia 1920 roku. Pisał wtedy, że obserwując reakcję swojego przyjaciela Rosjanina na to, co się dzieje, zauważył, że Sawinkow był „szczerze i gorąco przejęty powodzeniem sprawy, za którą opowiedziało się jego sumienie i rozumienie”. Widząc klęskę swoich braci wydawał się być rozentuzjasmowany i obaj wrócili do Warszawy w doskonałych humorach⁴².

Udana kontrofensywa Piłsudskiego znad Wieprza odwróciła losy bitwy warszawskiej i pozwoliła odzyskać Polakom inicjatywę. Powrócono do kwestii tworzenia oddziałów rosyjskich pod egidą komitetu Sawinkowa. Dzięki zgodzie udzielonej przez gen. Wrangla zaczęto tworzyć tzw. 3. Armię Rosyjską, na której czele miał stanąć gen. Peremykin. W połowie października liczyła ona już około 9 tys. żołnierzy liniowych⁴³. Współpraca jednak między RKP a ośrodkiem na południu Rosji nadal nie układała się pomyślnie. Zezwalając na tworzenie oddziałów rosyjskich w Polsce Wrangel liczył przede wszystkim na możliwość późniejszego przetransportowania tych jednostek na Krym. Sawinkow słusznie dostrzegając w tym próbę osłabienia własnej pozycji, wystąpił do niego telegram, w którym ostrzegał przed zrażeniem wobec siebie Polski w istniejących warunkach, bo mogło to negatywnie odbić się na sojuszu polsko-rosyjskim. Jednocześnie prosił go o zniwelowanie wcześniej wydanego rozkazu, nakazującego żołnierzom rosyjskim na terytorium Polski natychmiastowy wyjazd na południe Rosji⁴⁴. Prócz tego nadal prowadzono rozmowy z Bałachowiczem, które zaowocowały w końcu umową polityczną z 27 sierpnia 1920, wedle której oddziały „bałachowców” podporządkowywały się kierownictwu politycznemu grupy Sawinkowa. Zobowiązywał się on ze swojej strony do zaopatrywania i finansowania dalszego rozwoju tych jednostek, a wszelkie pieniądze brane od polskiego rządu na ten cel miały być traktowane odtąd jako dług wojenny Rosji⁴⁵.

Wobec stanowiska kręgów rządzących w Polsce, skłaniających się coraz bardziej do rozpoczęcia rozmów pokojowych z bolszewikami, jedyną szansą na dalsze prowadzenie walki przez Sawinkowa było porozumienie ze stroną ukraińską i białoruską. Była to współpraca, jaka nigdy wcześniej jeszcze nie zaistniała między tymi narodami. Jak bardzo wrogo nastawiona była większość kręgów politycznych w Rosji wobec niepodległości tych „okrain” pokazała wy-

⁴¹ J. J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924)*, Kraków 2004, s.220-221.

⁴² K. Wędziągolski, *op. cit.*, s.425-427.

⁴³ A. Nowak, *Jak rozbić rosyjskie imperium...*, s.346.

⁴⁴ *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku...*, s.113-114.

⁴⁵ Z. Karpus, *op. cit.*, s.79-80.

rażnie emigracyjna reprezentacja Rosjan w Paryżu w czasie konferencji pokojowej, a także wszystkie ośrodki „białych” generałów. Dlatego też działalność Sawinkowa, a także działaczy Rosyjskiego Komitetu Politycznego, tej „trzeciej” Rosji, należy ocenić jako idącą w słusznym kierunku, choć obie strony były zbyt słabe, by zmienić już cokolwiek.

Delegacja polska podpisała preliminaria pokojowe z bolszewikami 12 października 1920 roku. W tym momencie formalnie kończyły się działania wojenne we wschodniej Europie. Oddziały Bałachowicza zostały wycofane z frontu i skoncentrowane w rejonie Pińska i Janowa. Jednocześnie bolszewicy zaczęli naciskać na Polskę, aby przestała udzielać również wsparcia antybolszewickim oddziałom i organizacjom na terenie swojego kraju. Strona polska nie bardzo wiedziała, co zrobić, stąd Piłsudski, uznając to za najbardziej honorowe, przedstawił im do wyboru dwa wyjścia. Pierwszym było dobrowolne rozbrojenie i internowanie w obozach jenieckich na terytorium Polski. Na to jednak nikt nie chciał się zgodzić. Wybrano rozwiązanie drugie, wedle którego oddziały te miały podjąć jeszcze jedną akcję militarną na wschodzie, tym razem już na własny rachunek. Sawinkow wraz z Bułak-Bałachowiczem postanowili ruszyć na terytorium Białorusi, w kierunku na Moskwę, by - jak głosił dowódca „bałachowców” - walczyć o urzeczywistnienie idei niepodległego państwa białoruskiego. Sawinkow natomiast, który świadom był niechęci do jego osoby w dowództwie tego oddziału wstąpił do grupy frontowej Bałachowicza. Cała akcja nie była jednak niczym więcej, jak tylko przygodą i zakończyła się dość szybko w wyniku doznanych klęsk i braku poparcia wśród zwykłej ludności. Oddział wrócił na terytorium Polski, gdzie został internowany, a Sawinkow wyjechał do Warszawy⁴⁶.

W stolicy Polski, jeszcze przed całą wyżej opisaną akcją, powrócono do przerwanych wcześniej rozmów rosyjsko-ukraińskich. RKP i Sawinkow podporządkowali się już wtedy ośrodkowi Wrangla na Krymie. Po sukcesie rozmów o charakterze wojskowym, podjęto rokowania polityczne. Wstępną umowę podpisano 13 listopada 1920 roku, natomiast porozumienie o zasadniczym znaczeniu sygnowano już pięć dni później. Najważniejsze były w niej fragmenty mówiące o uznaniu przez Rosyjski Komitet Polityczny: niezawisłości państwowej Ukraińskiej Republiki Ludowej i obecnie istniejącego rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej na czele z Naczelnym Atamanem Symonem Petlurą. W punkcie B., wspomnianego powyżej paragrafu 1 umowy, uznawano również suwerenność Ukraińskiego Zgromadzenia Ustawodawczego, zwołanego na podstawie powszechnego, równego, bezpośredniego i tajnego prawa do głosowania.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 82-106.

Dzień wcześniej upadł rząd Wrangla na Krymie, stąd podpisaną umowę można odczytywać jako umowę zawartą jedynie między grupą Sawinkowa a Ukraińcami. Niewątpliwie jednak był to układ o znaczeniu historycznym dla obu narodów, udowadniający, że możliwa jest ich współpraca, nawet pomimo trudnej wzajemnej historii. Jak wskazuje J. J. Bruski istotne było również to, że stroną stawiającą w tych rokowaniach warunki byli Ukraińcy, a nie Rosjanie⁴⁷.

Do kolejnej akcji militarnej już jednak nie doszło. 18 marca 1921 roku Polska podpisała w Rydze traktat pokojowy z bolszewikami. Strona sowiecka przeforsowała w nim takie ustalenia, które zabraniałyby wspierania działalności politycznej i wojskowej o charakterze antybolszewickim, mając na uwadze właśnie mniejszych sojuszników Polski⁴⁸. Emigracja polityczna narodów „okrain” nadal przebywała jednak w Polsce, stąd oficjalny przedstawiciel sowiecki w Polsce Karachan w październiku 1921 roku zażądał usunięcia z terytorium państwa polskiego 20 najbardziej aktywnych działaczy, w tym Sawinkowa. Początkowo i on i grupa ludzi z nim związanych odmówili jakiegokolwiek dyskusji ze stroną polską o wyjeździe, ale w końcu po uzyskaniu wiz wjazdowych do Czechosłowacji, Sawinkow postanowił udać się do Pragi⁴⁹. Tam zaczął tworzyć tajne oddziały terrorystyczne, tzw. Zielone Straże, które miały się zająć zwalczaniem władzy sowieckiej. Wraz jednak ze wzmożeniem terroru i represji przeciwko „wrogom ludu” członkowie tej organizacji zostali zdekonspirowani i zlikwidowani, a sama organizacja przestała istnieć⁵⁰.

Szansy na przebudowanie Europy Środkowo-Wschodniej, jaką stwarzał powojenny chaos w tej części Starego Kontynentu nie udało się urzeczywistnić. Nie powiodły się plany Piłsudskiego, Petlury, Sawinkowa i innych. I chyba niemożliwe było wprowadzenie w życie wszystkich ich zamierzeń. Po pierwsze dlatego, że były one zbyt daleko idące, a nierzadko też wykluczały się nawzajem. Borys Sawinkow (podobnie jak Piłsudski) dążył do realizacji pewnego „planu maksimum”, na miarę posiadanych środków, możliwości, swojej energii i szczęścia. Nie udało mu się jednak nigdy pozyskać szerszego poparcia społecznego dla własnych idei, co niewątpliwie było jedną z przyczyn ostatecznej porażki. Faktyczny bowiem jego kontakt z szerszymi grupami ograniczał się do przemawiania i artykułów publikowanych w prasie. W sytuacji niewyrobionego politycznie społeczeństwa rosyjskiego, jego idee nie mogły zostać zrozumiane

⁴⁷ J. J. Bruski, *op. cit.*, s. 222-223.

⁴⁸ W tym czasie było w Polsce około 40 tys. żołnierzy obcych narodowości i kozaków. Największą część stanowiły oddziały ukraińskie - 30 tys., 3. Armia Rosyjska liczyła 6 tys. ludzi, tyle samo co wojska gen. Bułak-Bałachowicza. Zob. Z. Karpus, *Traktat ryski a polscy sojusznicy z okresu wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, [w:] *Traktat ryski po 75 latach. Studia*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998, s. 229-240.

⁴⁹ J. J. Bruski, *op. cit.*, s. 266-268.

⁵⁰ W. S. Churchill, *op. cit.*, s. 131.

i dlatego też przez wielu był on ciągle postrzegany nie jako polityk, ale jako terrorysta⁵¹.

Fiaskiem zakończyły się negocjacje z „białymi” generałami, faktycznymi dziedzicami Rosji carskiej, oraz emigracją rosyjską, która w ostatecznym rozrachunku również okazała się być przeciwna sojuszowi z Polską i innymi narodami dawnego imperium. Wydaje się, że właśnie myślenie o własnym państwie jako o imperium, o szerokich granicach, w skład którego wchodziłyby narody zależne, było główną przeszkodą w osiągnięciu sukcesu i uratowania Rosji i świata przed komunistycznym eksperymentem. Niemożliwe było także nawiązanie współpracy z narodami „okrain”, które pomimo swej oczywistej słabości, nie chciały związać się ani z „białymi” - słusznie widząc w tym ponowne zniewolenie, ani z Polską, która również postrzegana była przez pewne grupy Litwinów, Białorusinów czy Ukraińców jako państwo imperialne, dążące do ponownego objęcia w swe posiadanie dawnych ziem kresowych. Porozumienie między słabym Sawinkowem i słabymi narodami ościennymi imperium, poza pewnym wydzwiękiem propagandowym, nie miało większego znaczenia. To była największa słabość byłego rosyjskiego terrorysty, choć trzeba przyznać, że dzięki swojemu pragmatyzmowi i wytrwałości długo udawało się mu podtrzymywać przy życiu ideę „trzeciej”, demokratycznej Rosji. Pozytywnie też należy ocenić jego pracę na rzecz zbliżenia z Ukrainą, zakończonej podpisaniem umowy rosyjsko-ukraińskiej, której z pewnością należy przypisać znaczenie historyczne.

Powodem klęski w pewnym stopniu był również zbyt szeroki zasięg jego kalkulacji politycznych. Jak to często bywa, szczególnie w życiu politycznym, nie udaje się realizować „planów maksimum”. Tak właśnie było w przypadku Sawinkowa. Jego koncepcja oparta była na zbyt słabych podstawach. Trudno bowiem stwierdzić, że powodzenie odniesie polityk słaby, o małym poparciu, nie posiadający też zbyt wielu innych argumentów. Czy należy rzucić to na pewną naiwność Rosjanina i liczenie na łut szczęścia? Czy też winny jest sam Sawinkow, którego często oskarżano o wykazywanie się brakiem zasad i oportunizm, by mógł jak najdłużej utrzymać się przy władzy? Wydaje się, że w tym przypadku zadziały wszystkie te czynniki.

Niewątpliwie jednak działalność Borysa Sawinkowa pokazuje, że w Rosji były w tym czasie siły, z którymi można było i należało współpracować. To, że tacy ludzie stanowili jedynie niewielką część rosyjskiego społeczeństwa pokazuje, jak wtedy, a także dzisiaj zresztą, trudny był dialog polsko-rosyjski. Należy go jednak nadal prowadzić, aby w przyszłości wspólnie móc przeciw-

⁵¹ R. B. Spence, *op. cit.*, s.291-292.

działać złu, które może zagrozić zarówno Polsce, jak i Rosji. To jest właśnie lekcja płynąca z wydarzeń w Europie Środkowo-Wschodniej lat 1917-1920.

Taki był w zasadzie koniec działalności Borysa Sawinkowa w omawianym okresie. W późniejszym czasie wyjechał na zachód Europy, gdzie nadal starał się trwać w oporze przeciwko totalitarnemu reżimowi bolszewików. Jego sprzeciw był już jednak słabo słyszalny, podobnie jak innych środowisk emigracyjnych z dawnej Rosji⁵². Zasadniczą przyczyną tego stanu rzeczy było zakończenie działań wojennych na wschodzie i objęcie pełni władzy przez Lenina i jego współpracowników. Nie było już żadnej znaczniejszej siły, która mogłaby się im przeciwstawić w dłuższej perspektywie czasu, nie mówiąc już o obaleniu sowieckiej władzy. Nikt też nie chciał podjąć się takiego działania. Nastąpił pokój, oparty na zasadach ustanowionych w Wersalu. Jak nietrwąca była to konstrukcja, świadczy przede wszystkim wybuch kolejnego światowego konfliktu już niecałe dwadzieścia lat później. Być może właśnie to - niemożność znalezienia sojusznika przeciw Leninowi i innym jemu podobnym - wpłynęła na decyzję Sawinkowa, który postanowił powrócić do Związku Sowieckiego w 1924 roku. Po pokazowym procesie został skazany początkowo na śmierć, którą to karę zamieniono następnie na 10 lat więzienia. Nie dane było mu jednak odbyć całego wyroku. Zginął wypadając z więziennego okna. Do dzisiaj nie ma pewności, czy było to samobójstwo - jak twierdzili bolszewicy, czy też morderstwo wykonane przez służbę nowego reżimu. Według niektórych opinii Sawinkow był typem człowieka, który musiał albo być „kapitanem swojego statku”, albo w ogóle zrezygnować z działania. Sugerowałoby to, że w obliczu fiaska swoich kalkulacji sam odebrał sobie życie. Z drugiej jednak strony, to być może bolszewicy nie mogąc skłonić Sawinkowa do podjęcia współpracy z nowym reżimem, postanowili go zamordować, pozorując samobójstwo⁵³. W każdym razie jego śmierć musiała być sporą ulgą dla bolszewików, którzy widzieli w nim wroga numer jeden komunizmu.

Bibliografia:

- Bruski J. J., *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924)*, Kraków 2004.
- Churchill W. S., *Great contemporaries*, Nowy Jork 1937.

⁵² Jak twierdzi uczestnik tamtych wydarzeń Bogusław Miedziński, emigracja rosyjska była wtedy rozbita na co najmniej trzy ośrodki: *skrajnie* prawicowy z główną siedzibą w Berlinie, zwolenników byłego premiera A. Kiereńskiego i grupę Borysa Sawinkowa. zob. B. Miedziński, *op. cit.*, s. 47.

⁵³ W. Duranty, *The curious lottery and other tales of Russian justice*, Nowy Jork 1929, s.116-134. Tutaj również szczegółowy opis całego procesu Sawinkowa. Por. B. Miedziński, *op. cit.*, s.47-48.

- Duranty W., *The curious lottery and other tales of Russian justice*, Nowy Jork 1929.
- Karpus Z., *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919-1920*, Toruń 1999.
- Karpus Z., *Traktat ryski a polscy sojusznicy z okresu wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, [w:] *Traktat ryski po 75 latach. Studia*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998.
- Kenez P., *Civil war in south Russia, 1918: the first year of the Volunteer Army*, Berkeley 1971.
- Kowalczyk A. S., *Sawinkow*, Warszawa 1992.
- Miedziński B., *Wspominając Sawinkowa*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), z. 32, 1975.
- Nowak A., *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2001.
- Nowak A., *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733-1921)*, Kraków 1999.
- Pajewski J., *Historia powszechna 1878-1918*, Warszawa 2002.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
- Rosyjski łącznik Naczelnika - wybór listów Karola Wędziągolskiego do Piotra Wandycza*, wstęp i oprac. A. Nowak, „Arcana” 2006, nr 4-5.
- Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, opr. Cisek J., Londyn 1990.
- Spence R. B., *Boris Savinkov - Renegade on the left*, Boulder-Nowy Jork 1991.
- Wandycz P., *Soviet-Polish relations 1917-1921*, Cambridge-Massachusetts 1969.
- Wędziągolski K., *Pamiętniki. Wojna i rewolucja, kontrrewolucja, bolszewicki przewrót, warszawski epilog*, Warszawa 2007.
- Kowalski M., Lewińska A., *Kontrowersyjny generał ma być patronem ulicy*, <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,61085,4922994.html>, dostęp 12.02.2011.

Dorota Szczudło

Kultura Rosji i narodów sąsiednich I SUM, UJ

KOBIETA W ZWIĄZKU RADZIECKIM

(Fragment pracy licencjackiej pod tytułem:
„*Portrety kobiet w sowieckich plakatach propagandowych okresu 1917-1953*”
napisanej pod kierunkiem dra Bartosza Gołąbka)

Na rewolucję październikową zwykliśmy patrzeć, jako na przewrót polityczny. Obalona została carska Rosja a bolszewicy rozpoczęli budowanie nowego aparatu państwowego, opierającego się na zasadach komunizmu. Jednak na przemiany 1917 roku i lat późniejszych można też spojrzeć z innej perspektywy. Mowa tu o aspekcie społecznym zachodzących przeobrażeń. Społeczeństwo rosyjskie znajdowało się w tym okresie w ciężkiej sytuacji. Władza nie była w stanie opanować chaosu, jaki zapanował w państwie. Brakowało wszystkiego, narastał kryzys gospodarczy, zwiększała się przestępczość. W społeczeństwie widoczne było znużenie i brak poparcia dla wojny, w której ojczyzna i tak nie odnosiła zwycięstw. Coraz częściej wybuchały bunt i strajki.

Właśnie ten moment postanowili wykorzystać bolszewicy oraz stojący na ich czele Lenin aby zjednać sobie ludzi. Postanowili oni wykorzystać niezadowolone masy robotniczych i chłopskich. Słowa o potrzebie zmian, wyzwoleniu wykorzystywanych i uciskanych przez wieki klas, a także idee nadchodzącej równości i szczęścia rozbudziły wyobraźnię udręczonego społeczeństwa. Hasła budowania silnego, nowego państwa zyskały bolszewikom rzesze zwolenników. Nadzieja na równość i wyzwolenie, a także znalezienie wspólnego wroga w klasie posiadającej, czyli burżuazji, przesądziły o zwycięstwie komunistów. Rewolucja zakończyła się całkowitym sukcesem bolszewików. Rządy w państwie objęła Rada Komisarzy Ludowych z Włodzimierzem Leninem na czele. Władza rozpoczęła budowę socjalistycznego państwa. Postawiła przed sobą dalekosiężne cele rozwoju gospodarki i ekonomii. Aby sprostać tym założeniom, należało nie tylko przeprowadzić reformy, ale ukształtować także myślenie ludzi, nadal tkwiących w przedrewolucyjnych układach i konwenansach.

Rewolucja październikowa 1917 roku była radykalnym przewrotem, który objął wszystkie dziedziny życia i dotknął każdej klasy społecznej. Zaledwie

w kilka miesięcy zmieniło się wszystko - państwo, władza, stosunki społeczne, dotychczas obowiązujące wartości. Ludzie musieli odnaleźć się w nowej sytuacji, zbudować na nowo swój świat. Bolszewicy postanowili wypełnić tę pustkę własnymi ideami o nowym lepszym świecie.

Wielu teoretyków komunizmu, takich jak na przykład Karol Marks i Fryderyk Engels, zwracało uwagę na wielkie znaczenie mas w procesie rewolucyjnych przemian. Dlatego bolszewicy postanowili całkowicie zmienić dotychczas funkcjonujący porządek społeczny. Od samego początku formujące się państwo rozpoczęło tworzenie nowych wzorców cywilizacyjno-kulturowych. Były one odmienne od tych znanych społeczeństwu z okresu kapitalizmu. Obalono klasę posiadającą - burżuazję, a władzę oddano w ręce proletariatu, czyli ludu pracującego. Tak zwana dyktatura proletariatu miała jeden cel - pracować, aby urzeczywistnić marzenie o nowym lepszym świecie. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że życie przeciętnego człowieka diametralnie się zmieniło.

W ramach rewolucyjnej przebudowy państwa i społeczeństwa to, co w latach 1917 - 1918 zapowiadano i stopniowo wprowadzano w życie, pod koniec lat 20 przybrało szerokie rozmiary: bezpłatna nauka, opieka zdrowotna, darmowe formy wypoczynku, powszechny, bezpłatny lub bardzo tani dostęp do dóbr kultury, tania komunikacja ograniczony czas pracy, darmowe mieszkania, zniesienie różnic klasowych i majątkowych, niskie ceny towarów spożywczych i artykułów przemysłowych, równouprawnienie kobiet, darmowe przedszkola i żłobki, protekcyjnistyczna polityka wobec słabiej rozwiniętych gospodarczo regionów.¹

W tym długim spisie reform najważniejsze dla omawianego tematu jest jednak hasło równouprawnienia płci. Do tej kwestii dużą wagę przywiązywali już pod koniec XIX i na początku XX wieku twórcy marksizmu i leninizmu. Wystarczy wspomnieć tu o jakże popularnej w tym okresie książce Augusta Bebela *Kobieta i socjalizm* (АвгустБebelъ, *Женщинаисоциализм*, 1883 r.), która doczekała się aż 50 wydań i przetłumaczono ją na wiele języków.² Oswobodzenie kobiet z kajdan niewolnictwa, w jakie zakuł je kapitalizm, oraz zrównanie ich w prawach z mężczyznami, stało się jednym z naczelnych zadań, jakie postawiła przed sobą partia bolszewicka. Wyzwolenie kobiet było, ich zdaniem, konieczne, aby stworzyć nowe, socjalistyczne społeczeństwo. Tak zwany *женскийвопрос* stał się sprawą rangi ogólnonarodowej. Ten program i jego realizacja na długo stały się priorytetowymi dla nowego komunistycznego rządu zaraz obok planów industrializacji i elektryfikacji ZSRR.

¹ A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t.3, Warszawa 2009, s. 371.

² Polskie wydanie ukazało się w 1897 roku. Przekładu dokonano z 25-go wydania niemieckiego, a książkę wydrukowano w Londynie.

O wadze tego problemu świadczyć może fakt, iż za jego rozwiązywanie, władza zabrała się już od samego początku swojej działalności. Jak twierdzą Natalia i Artemij Puszkariow:

Молодая республика оказалась «полигоном» для испытаний целого спектра утопических концепций, в том числе — и связанных с новыми тендерными нормами и взаимоотношениями полов.³

Pierwsza konstytucja ZSRR z 1918 roku mówiła o tym, że:

Правом избирать и быть избранными в Советы пользуются, независимо от вероисповедания, национальности, оседлости и т.п., следующие **обоего пола граждане** Российской Социалистической Федеративной Советской Республики.⁴

Kobiety otrzymały pełnię obywatelskich i politycznych praw. Jak na ówczesne czasy był to ogromny krok naprzód a ZSRR było jednym z pierwszych państw w skali europejskiej, które zagwarantowało takie prawa kobietom. Tak więc na początku swojego istnienia Związek Radziecki był pionierem wśród innych krajów europejskich jeśli chodzi o kwestię równouprawnienia.

Liczne dekrety wydawane po 1917 r. wiele zmieniały w położeniu kobiet sowieckich. Spośród najważniejszych należą wymienić:

Декрет о гражданском браке, о детях и о ведении книг, (...) Декрет о расторжении брака. Этими Декретами были отменены действовавшие до революции законы, ставившие женщину в неравноправное положение с мужчиной в семье в отношении детей, в правах на имущество, при разводе, при выборе местожительства.⁵

Były one fundamentem przemian społecznych, jakie miały się urzeczywistnić w Związku Radzieckim.

Ideolodzy sowieckiego ruchu oswobodzenia kobiet - Nadieżda Krupskaja, Aleksandra Kollontaj, Klara Cetkin - uważały, że w tej kwestii nie wystarczą

³ А. Пушкарёв, Н. Пушкарёва, *Ранняя советская идеология 1918-1928 годов и «половой вопрос» (о попытках регулирования социальной политики в области сексуальности)*, [w:] *Советская социальная политика 1920 - 1930х годов: идеология и повседневность*, pod red. П. Романов, Е. Ярская-Смирнова, Москва 2007. (<http://www.fedy-diary.ru>).

⁴ Ю.С. Кукушкин, О. И. Чистяков, *Очерк истории Советской Конституции*. Москва 1987 [w:] *Труд, семья, быт советской женщины*, pod red. С. В. Поленина, Москва 1990. (<http://www.a-z.ru/women>).

⁵ С. В. Поленина, *Женский вопрос и строительство социалистического правового государства* [w:] *Труд, семья, быт...*

jedynie zmiany formalne. Dla pełnego równouprawnienia, należało również zmienić byt kobiet sowieckich a także pokutujące od wieków w społeczeństwie stereotypy o ich roli w rodzinie i państwie. Wszystkie reformy wprowadzane przez władzę, niezależnie od ich charakteru, można więc uznać za kolejną rewolucję. Tym razem nie zbrojną i nie godzącą w ustrój polityczny, ale w głęboko zakorzenione i funkcjonujące od lat układy społeczne. Rewolucja ta kończyła z wszelkimi patriarchalnymi prawami, ustanowionymi jeszcze w carskiej Rosji i wprowadzała nowe zasady. Kobiety rosyjskie po raz pierwszy zostały postawione na równi z mężczyznami. Mogły same decydować o sobie. Znikła odwieczna zależność - najpierw córki od ojca, a następnie żony od męża. Kobiety miały poczuć się obywatelkami tworzącego się państwa i włączyć się w życie społeczne. Miały być motorem tworzenia ideologicznie nowego społeczeństwa. Zachęcano je przy tym do pracy zawodowej, a także angażowania się w działalność na rzecz państwa.

O takiej kulturowej rewolucji mówił od dawna sam Lenin. Zaraz obok kolektywizacji i industrializacji miała ona być jednym z głównych filarów podtrzymujących komunistycznego kolosa, jakim powoli stawało się ZSRR. Właśnie w kulturowej rewolucji Lenin widział najlepszy sposób na wyzwolenie kobiet. Miało się ono opierać na wzroście poziomu ich wykształcenia oraz zawodowych kwalifikacji. Dzięki niej kobiety miały w pełni poczuć się obywatelkami odpowiedzialnymi za rozwój własnej ojczyzny.⁶

Для полного освобождения женщины и для действительного равенства ее с мужчиной нужно, - писал Ленин, - чтобы было общественное хозяйство и чтобы женщина участвовала в общем производительном труде. Тогда женщина будет занимать такое же положение, как и мужчина.⁷

Zmiana wielowiekowych tradycji nie była łatwa, jednak cała aparatura państwowa została dobrze w tym celu przygotowana. Literatura oraz wszystkie dziedziny sztuki były praktycznie całkowicie podporządkowane państwu, oraz jedynej słusznej ideologii. Treści przez nie przekazywane musiały być „zaangażowane” społecznie i miały kształtować w ludziach pożądane postawy obywatelskie.

Władza pełniła ścisły nadzór nad wydawnictwami, które teraz miały jej posłużyć, jako główne narzędzie szerzenia propagandy. Należało w jakiś sposób przekazać społeczeństwu nowe idee i zasady. Trzeba było wychować „nowego

⁶ В. С Шакулова, *Культурная революция и женский вопрос* [w:] *Опыт КПСС в решении женского вопроса*, podred. Н. ИКондаковой, Москва 1981, s. 77-102. (<http://www.a-z.ru/women>).

⁷ В. И Ленин, *Полное собрание сочинений*, том 39, s. 201 [w:] *Труд, семья, быт...*

człowieka” - homo sovieticus.⁸ Skuteczne rozpowszechnianie komunistycznej ideologii wśród ludności ZSRR było jednak utrudnione z racji dużego odsetka analfabetyzmu, w szczególności pośród żeńskiej części społeczeństwa. Należałoby przy tej okazji nadmienić, iż walka z analfabetyzmem (tzw. *ликбез*) stała się sprawą rangi ogólnopaństwowej, a do jej likwidacji powoływano wszelakie instytucje. Już w 1917 roku w Ludowym Komitecie Oświaty (*Наркомпрос*) został stworzony pozaszkolny oddział, pod kierownictwem Nadieжды Krupskiej, prywatnie żony wodza rewolucji, który miał zająć się organizacją tego zadania. Efektem jego działania był wydany w grudniu 1919 roku dekret Rady Komisarzy Ludowych *О ликвидации безграмотно стиср единаселения РСФСР*. Według niego wszyscy obywatele w wieku od 8 do 50 lat powinni umieć czytać i pisać. Nauka czytania i pisania dorosłych oraz dzieci stała się sprawą kluczową dla partii. *Наркомпрос* nakładał na osoby wykształcone zadanie uczenia ludności, tłumacząc to jako obowiązek klasowy spełniany wobec narodu radzieckiego. Uczono osoby dorosłe a także dzieci nieuczęszczające do szkół. Praktycznie w każdej wsi znajdował się oddział zajmujący się podstawowym kształceniem analfabetów (tzw. *ликпункты*). Co ciekawe opracowany został specjalny sposób nauczania, w którym do nauki czytania i pisania wykorzystywano popularne hasła programowe partii bolszewickiej. Tym samym takie kształcenie spełniało od razu dwie funkcje: uczyło ludzi pisać i czytać, a także przekazywało im jedynie słuszne ideologiczne wzorce. Według danych zawartych Wielkiej Sowieckiej Encyklopedii w 1897 roku pośród mieszkańców miast osoby piśmienne w wieku 9-49 lat stanowiły - mężczyźni 66,1 % a kobiety 45,7 %. W roku 1929 było to odpowiednio 88 % i 73,9 % a do roku 1939 wskaźniki wzrosły aż do 97,1 % i 90,7 %. Na wsiach sytuacja była dużo gorsza, jednak mimo wszystko można mówić o sukcesie akcji likwidowania analfabetyzmu. Dane statystyczne pokazują, że 1897 roku pośród ludności wiejskiej czytać i pisać umiało 35,5 % mężczyzn i 12,5 % kobiet. Analogicznie do sytuacji w miastach w kolejnych latach odsetek powiększał się i w 1929 było to odpowiednio 67,3 % i 35,4 %, a w roku 1939 już 91,6 % i 76,8 %. Dane te pokazują także, że w latach siedemdziesiątych XX wieku analfabetyzm w ZSRR praktycznie nie istniał.⁹ Po 1917 roku otwarta została także droga do szkół i na

⁸ Terminu tego jako pierwszy (w 1891 r.) użył rosyjski pisarz i socjolog Aleksander Zinowjew. Władze Związku Radzieckiego podchwyciły to określenie. Partia dążyła do stworzenia nowego typu człowieka czyli homo sovieticus. Miał być to osobnik stojący wyżej od zwykłego homo sapiens, ponieważ wzbogacały go ideały i doświadczenia komunizmu. Taki człowiek miał być całkowicie podporządkowany kolektywowi i we wszystkich kwestiach zależny od państwa. Cechował go brak samodzielnego myślenia a także odpowiedzialności za własne czyny. Ci ludzie z własnej woli rezygnowali z wolności osobistej, powierzając swój los władzy. Takimi osobnikami łatwo było manipulować i kontrolować ich działania, a właśnie do tego dążyło państwo totalitarne.

⁹ *Большая советская энциклопедия*, pod. red. А. М. Прохоров, t.12, голубянки-городовка, Москва 1974, s. 433-436.

uniwersytety dla wszystkich obywateli bez względu na płeć. Zmieniły się kryteria naboru na studia, a studenci pochodzenia robotniczego stanowili nawet 65-70 proc. ogółu uczących się. Na początku pierwszej pięciolatki w ZSRR studiowało 176 tys. studentów, na początku drugiej 504 tys. a w roku 1939 było ich już 750 tys. Jeśli porównać te liczby ze stanem z 1914, był to ośmiokrotny wzrost. Należy także nadmienić, iż konstytucja z 1936 roku gwarantowała bezpłatną naukę we wszystkich typach szkół.¹⁰

Kobiety mogły więc kształcić się w dowolnym kierunku i wybierać zawody, które kiedyś uważane były za typowo męskie. Przybywało kobiet lotników, architektów czy maszynistek. Pracę znalazły również w takich zawodach, do których dostęp był wcześniej dla nich całkowicie zamknięty. Były to przykładowo profesje sędziów czy lekarzy. W patriarchalnym społeczeństwie uważano, że są to zawody zbyt odpowiedzialne i zbyt trudne, aby mogła wykonywać je kobieta. By jak najefektywniej edukować społeczeństwo powołana została nowa aparatura państwowa. Zakładano w miastach i na wsiach kluby, w których kształcono głównie starsze niepiśmienne kobiety. Otwierano liczne szkoły oraz uniwersytety, a także kina, teatry, biblioteki oraz inne placówki oświatowe „в целях улучшения общественного воспитания и раскрепощения женщины”.¹¹ Plakaty propagandowe szerzyły wizerunek świadomego obywatela, utożsamianego z umiejętnością czytania i pisania. Jednak prawdziwe przyczyny reform wprowadzanych przez partię dostrzeżemy w rozmowie Lenina z malarzem Jurijem Annienkowem z 1917 roku. Wódz mówił tak:

(...) W ogóle, do inteligencji, jak na pewno wiecie, nie żywię dużej sympatii, i naszego hasła „zlikwidować analfabetyzm” bynajmniej nie należy tłumaczyć jako dążenia do powstania nowej inteligencji. „Zlikwidować analfabetyzm” należy tylko po to, żeby każdy chłop, każdy robotnik mógł samodzielnie, bez niczyjej pomocy, czytać nasze dekrety, rozkazy, wezwania. Cel całkowicie praktyczny. Tylko tyle.¹²

Inną sferą w jaką władza radziecka postanowiła wniknąć i zreformować ją była rodzina. Od wieków niezmiennie zasady i normy, których nikomu nie przyszłoby do głowy naruszać, miały ulec diametralnym przeobrażeniom. Postanowiono zlikwidować patriarchalny model rodziny w ZSRR. Wprowadzono racjonalne prawo małżeńskie, bez wyznaniowych ograniczeń. Skutkiem zlikwi-

¹⁰ A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska...*, s. 438, 442-443.

¹¹ *КПСС в резолюциях и решениях*, tom. 2, Moskwa 1970, s. 48 [w:] *Опыт КПСС в решен...*

¹² J. Annienkow, *Dniownik moich wstrieč. Cikt tragedij*, t. 2, Moskwa 1991, s. 269-270. [w:] A. Leinwand, *Sztuka w służbie utopii. O funkcjach politycznych i propagandowych sztuk plastycznych w Rosji Radzieckiej lat 1917-1922*, Warszawa 1998, s. 26.

dowania Cerkwi i innych Kościołów, było zniesienie ślubów sakramentalnych. Na ich miejsce wprowadzono świeckie. W myśl kodeksu ustawy o małżeństwie, rodzinie i opiece z 1927 roku, małżeństwo stało się sprawą prywatną pomiędzy dwojgiem obywateli.¹³ Jako że kobieta przestawała być niewolnicą we własnym domu, wszelkie obowiązki miały być rozdzielone pomiędzy wszystkich członków rodziny. Małżonkowie pracowali zawodowo, przynosili do domu pieniądze, w związku z tym oboje posiadali równe prawa. Zniknęły modele ojców utrzymujących całą rodzinę oraz matek siedzących w kuchni i wychowujących dzieci. Kobieta i mężczyzna stawali się partnerami. Takie były ideologiczne założenia partii, ale jak to w ZSRR rzeczywistość przedstawiała się nieco inaczej. W życiu mężczyzn tak na prawdę niewiele się zmieniało, nadal pracowali i niewiele pomagali w domu. Za to kobiety, nie dość, że nie zostały odciążone w obowiązkach domowych, to dodatkowo spadła na nie praca zawodowa.

И они приняли на свои плечи, на которых и так лежали материнские и семейные заботы (...) все связанное с этим: не только радости свершений, но и тяготы изнурительного труда, сменивший в годы сталинских репрессий, революционный романтизм, страх за собственную жизнь, за жизнь своих детей и близких, ужасы войны, трудности послевоенных пятилеток, разочарования периода застоя и надежды, связанные с перестройкой.¹⁴

Rodzina, zgodnie z marksistowskimi założeniami, była miniaturowym modelem społeczeństwa. Dlatego, władze postanowiły wprowadzić w niej takie zmiany, aby wychowywała ona nowy model sowieckiego człowieka. Od małego dzieci powinny poznawać ideologię, obserwować słuszne wzorce i angażować się społecznie. Starano się im wpoić konieczność zmian zachodzących w otaczającej ich rzeczywistości. Nagradzano je nawet za donosy na rodziców będących „wrogami ludu”. Zadaniem rodziny przyszłości nie było pielęgnowanie w dzieciach indywidualności, ale orientowanie ich na realizowanie celów pożytecznych dla całego społeczeństwa. Także przedszkola i szkoły kształtowały młode pokolenie komunistów - ludzi mających służyć tejże idei.¹⁵ Rodzina była jedną z milionów komórek wielkiego organizmu jakim jawił się Związek Radziecki. Doskonale zdawał sobie z tego sprawę Lenin mówiąc: „Влюбвиучаствуют двое, новозникает третья новая жизнь. Здесь кроется общественный интерес, возникает долг по отношению к коллективу.”¹⁶ Podobne zdanie miał na ten temat Dymitr Riazanow: „(...) нужно учить наших молодых ком-

¹³ A. Andrusiewicz, *Суwilizacja rosyjska...*, s. 463.

¹⁴ С. В Поленина, *Женский вопрос и строительство...*

¹⁵ A. Andrusiewicz, *Суwilizacja rosyjska...*, s. 462.

¹⁶ К. Цветкин, *Воспоминания о В. И. Ленине*, Москва s. 49 [w:] *Труд, семья, быт...*

сомольцев, что брак – это не личное дело, а акт огромного социального значения, требующий вмешательства и регулирования со стороны общества.”¹⁷ I wreszcie przedstawić należy tu opinię Aleksandry Kollontaj, rosyjskiej rewolucjonistki, która poświęciła się sprawie kobiecej w ZSRR: „материнство вырастет в самостоятельную социальную обязанность и обязанность важную, существенную.”¹⁸ Tak więc rodzina oraz macierzyństwo były „obowiązkiem” spełnianym przez obywateli wobec państwa. Co więcej, bolszewicy traktowali instytucję rodziny, jako jednostkę „wytwarzającą” siłę roboczą. Dziecko było dla nich po prostu przyszłym robotnikiem, którego należało wychować w taki sposób, aby jak najlepiej wywiązywał się z zadań nakładanych na niego przez państwo.

Nie można zaprzeczyć, że wiele próbowano robić w ZSRR w sprawie pozycji kobiety w rodzinie. Wprowadzono pomoc materialną dla rodzin wielodzietnych oraz samotnych matek. Polepszeniu uległa opieka medyczna nad kobietą ciężarną a później nad matką i jej nowonarodzonym dzieckiem. Uproszczono drogę prawną ustalania ojcostwa. Teraz to głos kobiety był dla sądu najistotniejszy. Prostsze stały się też procedury rozwodowe i w większości przypadków to właśnie kobiety uzyskiwały prawo do opieki nad dziećmi oraz większość majątku. „W 1918 roku przyznano im prawa do ośmiotygodniowego urlopu macierzyńskiego z pełną płacą i do sześciogodzinnego dnia pracy dla matek z przerwami na karmienie.”¹⁹ Dwa lata później otrzymały prawo na legalne przerywanie ciąży a decyzja o aborcji pozostawała tylko w gestii ciężarnej.²⁰ Zniesiono także wszelkie różnice w traktowaniu dzieci pochodzących ze związków małżeńskich i tych nieformalnych. Starano się stworzyć sieć żłobków i przedszkoli, aby kobiety mogły swobodnie wrócić do pracy po urodzeniu dziecka. Ośrodki stworzone dla młodych matek w celu konsultacji a także tzw. *рододома* miały zwiększać świadomość kobiet w sprawach związanych z macierzyństwem. Zakładano, że z czasem obowiązek wychowania nowego pokolenia przejmie państwo, a kobiety będą mogły całkowicie poświęcić się pracy. Jednak pozornie pozytywne zmiany w sferze rodziny w rzeczywistości bardzo ją osłabiały. Jej podstawą przestawała być miłość, którą zastępował prosty rachunek korzyści i ewentualnych strat. Matżeństwo było jedynie umową zawieraną przed państwem (popularne *гражданские браки*), którą w każ-

¹⁷ А. Пушкарёв, Н. Пушкарёва, *Ранняя советская идеология...*

¹⁸ А. М. Коллонтай, *Труд женщины в эволюции народного хозяйства*, Moskwa 1923, s. 110 [w:] С. Айвазова, *Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории*, Moskwa 1998. (<http://www.owl.ru>)

¹⁹ М. Богучка, *Горькая плеч. Женщина в dziejach Европы od antyku po wiek XXI.*, wyd. Trio, Warszawa 2005, s. 285.

²⁰ С. Айвазова, *Свобода и равенство советских женщин* [w:] С. Айвазова, *Русские женщины в лаб...*

dej chwili można było bezproblemowo przerwać. W życiu człowieka sowieckiego, miejsce starej, rozpadającej się i niepotrzebnej instytucji, miały zająć organizacje społeczne i kolektywy. Wszystko to jawnie sprowadzało rolę rodziny i macierzyństwa na drugi plan względem innych obowiązków, na przykład pracy zawodowej.

Właśnie praca miała stać się kanwą życia sowieckiej kobiety. Dzięki niej miała ona odnaleźć się w społeczeństwie i poczuć równoprawną obywatelką Związku Radzieckiego. Cytując A. Kołłontaj: „Труд - мерило положения женщины: труд в частном семейном хозяйстве ее закрепостил; труд на коллектив несет с собой ее освобождение.”²¹ Kobiety zachęcano więc do tworzenia kół i związków, które podejmowałyby inicjatywę społeczną. Ale tak naprawdę, wciągnięcie kobiet do pracy zawodowej, było przemyślanym krokiem partii. Młode intensywnie rozwijające się państwo potrzebowało rąk do pracy. Industrializacja kraju wymagała zatrudnienia ogromnej liczby nowych pracowników, a kolektywizacja miała uwolnić właśnie nową siłę roboczą na wsi. Należało przekonać kobiety o tym, jak bardzo są potrzebne swojej ojczyźnie i nakłonić je do pracy zawodowej. Liczba zatrudnianych kobiet była cały czas kontrolowana, natomiast w tych jednostkach, które nadal pozostawały w domu i opiekowały się dziećmi, starano się wzbudzić poczucie winy i zdrady socjalistycznych ideałów. Zdaniem partii, należało je wciągnąć do przemysłu państwowego w taki sposób, aby te były przekonane, że robią to w imię lepszego jutra dla siebie i swoich dzieci.

Pracująca kobieta oddalała się od rodziny, słaby więzi, a takimi ludźmi, którzy nie mieli oparcia w bliskich, łatwiej było manipulować, łatwiej było im wmówić, że ich indywidualne potrzeby są niczym w porównaniu z wielkimi zadaniami planu sześcioletniego, łatwiej było ich zastraszyć.²²

Statystyki mówią w tym wypadku same za siebie. W 1929 roku w ZSRR zawodowo pracowało już około 3 miliony kobiet co stanowi około 27 % ich ogólnej liczby w kraju, a w trzydzieści pięć lat później odsetek ten zwiększył się już do prawie 50 %. Tak więc w tym okresie liczba kobiet wśród robotników zwiększyła się aż do 34 milionów. W porównaniu z danymi pochodzącymi takich krajów jak np. Anglia, Stany Zjednoczone czy Włochy jest to naprawdę wysoki wynik.²³

²¹ A. M. Коллонтай, *Труд женщины в эволюции...*

²² M. Piechota, *Kobieta w polskim filmie socrealistycznym*, s.298 [w:] *Socrealizm. Fabuły-komunikaty-ikony* pod. red. K. Stępnik, M. Piechota, Lublin 2006.

²³ И. А. Курганов *Женщины и коммунизм*, Nowy York 1968. (<http://www.a-z.ru/women>)

Rzeczywistość nie była jednak tak optymistyczna, jak mogłoby się wydawać. Owszem, wyżej wymienione reformy starano się wprowadzać, jednak przemiany pozornie mające ułatwiać życie, często godziły w same kobiety. Nie trzeba przecież tłumaczyć, że od prawnego usankcjonowania równouprawnienia, do jego faktycznego wprowadzenia w życie wiedzie daleka droga. W oczach socjalistycznej władzy kobieta miała wypełniać w społeczeństwie równocześnie trzy funkcje: obywatelki, pracownika i matki. Zdaniem Poleninej:

В обмен на признание ее свободы и равенства государство отныне ожидало от женщины исполнения ролей не только труженицы и матери, но и основной воспитательницы своих детей, хранительницы советской семьи, верной жены, берущей на себя все бремя забот о доме.²⁴

Tak więc ilość obowiązków oraz ciągła presja ze strony państwa musiały być wyczerpujące. Dla kobiet rosyjskich były to bardzo trudne czasy. Z jednej strony wszędzie można było usłyszeć głosy opiewające ich bohaterstwo i pracowitość. Wręczano ordery dla matek posiadających wiele dzieci, hucznie obchodzono dzień 8 marca, który stał się nawet świętem państwowym. Z drugiej strony przed kobietami stała szara i ciężka rzeczywistość. Była to codzienna walka o przeżycie.

Ciężka sytuacja na rynku (braki w zaopatrzeniu) komplikowała życie kobiet, zmuszonych do wyczerpującej pracy zawodowej i organizowania egzystencji życia rodzinie. Sytuację zaostrzały prześladowania polityczne - żony więzionych były szykanowane, dużo kobiet trafiało zresztą do więzień i obozów na zsyłki. (...) Wprowadzenie zasad swobody seksualnej bardzo często prowadziło do krzywdy kobiet; legalizacja i szeroka dostępność aborcji przy braku środków antykoncepcyjnych i prymitywizmie zasad współżycia prowadziły do dramatów. (...) Niekorzystne dla nich były bardzo powszechne związki na tzw. kocią łapę.²⁵

Znaczący zwrot w podejściu do kwestii kobiecej możemy dostrzec pod koniec lat trzydziestych XX wieku. Władza zaczęła zdawać sobie sprawę, że nie będzie w stanie zrealizować wszystkich dawanych wcześniej obietnic. Nie było środków finansowych, aby wcielić w życie ideologiczne założenia. Co więcej, Związek Radziecki musiał przygotowywać się do nieuchronnie nadciągającej II wojny światowej. Polityka „swobody seksualnej” i legalne dotąd aborcje, wyniszczająca wojna domowa i masowe represje doprowadziły do zatrważającego niżu demograficznego. Zdegradowanie znaczenia rodziny oraz rozluźnie-

²⁴ С. В. Поленина, *Женский вопрос и строительство...*

²⁵ М. Богучка, *Горьша плеч...*, s. 285-286.

nie więzów między matką a dziećmi szybko dało o sobie znać - w ZSRR zaobserwowano znaczący spadek urodzeń. Państwo nie mogło sobie na to pozwolić i w związku z tym 27 czerwca 1936 roku przyjęto postanowienie o zakazie wykonywania aborcji.²⁶ Było ono swojego rodzaju zaprzeczeniem poprzedniej polityki państwa. Zanegowane zostały wcześniej nadane przywileje. Kobiety powróciły na swoje stare miejsce w hierarchii społecznej. Ideologia tak głośno i energicznie głoszona przez prawie dwadzieścia lat nagle przestała odpowiadać nowym założeniom partii.

Myli się więc ten, kto sądzi, iż bolszewicy walczyli o prawa kobiet bezinteresownie, tylko po to, aby zrównać je w prawach z mężczyznami i uczynić spełnionymi obywatelkami. Prawa nadawane tak zwanej „słabej płci” automatycznie godziły w prawa mężczyzn i podrywały ich autorytet jako głowy rodziny. Było to zamierzone działanie partii. Pod hasłami przebudowy stosunków społecznych, kryta się skutecznie prowadzona walka z jakąkolwiek indywidualnością jednostki. W momencie wywyższenia kobiety i pozbawienia społeczeństwa patriarchalnego modelu rodziny, wygrywała trzecia siła - państwo totalitarne. To ono przejmowało teraz na siebie rolę ojca - opiekuna kobiet i dzieci. Nie przypadkowo najpierw Lenina a później Stalina nazywano „ojcami narodów”. Bardzo dobrze odgrywali oni swoją rolę biorąc pod „opiekuńcze skrzydła” uciskane kobiety, zapewniając pomoc socjalną matkom i umożliwiając rozwój osobisty młodym, niezależnym dziewczętom. Każda kobieta mogła zwrócić się do swego „ojca” poskarżyć na złe traktowanie przez męża i prosić o pomoc.²⁷

O fakcie odsunięcia mężczyzn na drugi plan w okresie formowania się ZSRR może świadczyć brak publikacji czy wzmianek na temat roli ojcostwa w wychowaniu dzieci. Wiele miejsca poświęcono gloryfikowanemu macierzyństwu, a o męskim wkładzie w budowanie rodziny praktycznie zapomniano. Mężczyzna stracił autorytet jako głowa rodziny i według nowych założeń został postawiony na równi ze swą małżonką. Kobieta otrzymała prawo uczestniczenia w życiu społecznym, spełniania się jako obywatelka, pracownica, matka, żona, gospodyni. Masa nowych obowiązków zwała się na jej barki, jednak, zdaniem partii, powinna być wdzięczna i szczęśliwa. Mężczyzna nie otrzymał nic w zamian za to co zostało mu odebrane, lecz wciąż był narażony na aresztowania, pracę ponad siły i niebezpieczną służbę w armii. A więc można poku-

²⁶ Był to: *Декрет о запрещении абортов, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многосемейным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатеж алиментов и некоторых изменениях в законодательстве об абортгах.* рог. С. Айвазова, *Свобода и равенство советских...*

²⁷ *Ibidem.*

sić się o stwierdzenie, iż kobietę i mężczyznę w ZSRR faktycznie zrównano ze sobą. Przejawiło się to w wykorzystywaniu w równym stopniu obojga płci przez państwo, a także tym, że stali się oni takimi samymi niewolnikami systemu totalitarnego.²⁸

Bibliografia:

- Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska*, tom 3, Warszawa 2009.
- Bogucka M., *Gorsza płeć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, wyd. Trio, Warszawa 2005.
- Heller M., *Maszyna i śrubki: Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988.
- Idee w Rosji: leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, red. Lazari A., Warszawa 1999-2009
- Leinwand A., *Sztuka w służbie utopii. O funkcjach politycznych i propagandowych sztuk plastycznych w Rosji Radzieckiej lat 1917-1922*, Warszawa 1998.
- Malia M., *Sowiecka tragedia: historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991*, Warszawa 1998.
- Stępnik K., Piechota M., *Socrealizm. Fabuły-komunikaty-ikony*, Lublin 2006.
- Toniak E., *Olbrzymki: kobiety i socrealizm*, wyd. Koporacja Ha!art, Kraków 2008.
- Айвазова С., *Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории*, Москва 1998. <http://www.owl.ru>, dostęp 13.05.2010.
- Курганов И. А., *Женщины и коммунизм*, Nowy York 1968. <http://www.a-z.ru/women>, dostęp 13.05.2010.
- Опыт КПСС в решении женского вопроса*, pod red. Кондакова Н. И., Москва 1981. <http://www.a-z.ru/women>, dostęp 13.05.2010
- Советская социальная политика 1920 - 1930х годов: идеология и повседневность*, pod red. Романов П., Ярская-Смирнова Е., Москва 2007. <http://www.fedy-diary.ru>, dostęp 05.06.2010.
- Труд, семья, быт советской женщины*, pod red. С. В. Поленина, Москва 1990. <http://www.a-z.ru/women>, dostęp 13.06.2010.

²⁸ *Ibidem*.

II. Dział translologiczny

„ОСОБЕННОСТИ КИНОПЕРЕВОДА”¹

Киноперевод - это сравнительно новый вид перевода. Ему, в отличие от других разновидностей перевода, посвящено немного научных трудов, способствующих выявлению его сущности. В связи с этим он является для транслатологии весьма актуальным и одновременно наименее изученным понятием.

1.1. *Кинематограф говорит с нами, говорит многими голосами*². Роль киноискусства в формировании культуры

Современный кинематограф представляет собой стремительно развивающуюся область искусства, обладающую значительной силой воздействия на зрителей. Такие средства, как изображение, слово и звук, к которым прибегают создатели фильмов, позволяют вступать в диалог с аудиторией и тем самым влиять на менталитет и обогащать культуру. Смысл вышесказанного наглядно иллюстрируют слова Юрия Лотмана:

Кинематограф говорит с нами, говорит многими голосами, которые образуют сложнейшие контрапункты. Он говорит с нами и хочет, чтобы мы его понимали³.

Именно благодаря своей полифонической структуре кинолента способна, как правило, имитировать реальную действительность, отражая замысел режиссера. Миметическая функция кинематографа заключается в стремлении уподобить образ, созданный на экране, внешнему миру, но в одно и то же время ее наличие вовсе не лишает кино возможности выполнять

¹ На основании отрывка из дипломной работы под заглавием *Трудности передачи комизма в польском переводе фильма Александра Рогожкина Особенности национальной рыбалки*.

² Ю. Лотман, *Семиотика кино и проблемы киноэстетики*, <http://lib.ru/CINEMA/kinolit/LOT-MAN/kinoestetika.txt>, 20.05.2010 18:40.

³ Там же.

роль искусства. Более того, синтез перечисленных функций и обуславливает существование кинокартины⁴.

Следует отметить, что фильм тесно связан с идеологией, культурой и искусством своего времени, которые зачастую занимают зрителя в большей степени, чем эстетические стороны произведения⁵. Причем изображение подобного рода реалий в кинематографе является настолько штамповым, что, как утверждает цитируемый уже Юрий Лотман, публика начинает сравнивать увиденное не только с жизнью, но также и со схемами, примененными в других фильмах⁶. Неудивительно, ведь каждый компонент киноленты обладает смыслом и наполняет представленный образ информацией и значением, которое проявляется двояко:

С одной стороны, образы на экране воспроизводят какие-то предметы реального мира. Между этими предметами и образами на экране устанавливается семантическое отношение. Предметы становятся значениями воспроизводимых на экране образов. С другой стороны, образы на экране могут наполняться некоторыми добавочными, порой совершенно неожиданными, значениями⁷.

Как известно, главным компонентом фильма является изображение. Оно должно как отображать снятый материал, так и волновать публику, вовлекая ее в творческий акт⁸. Однако роль пластического образа в кино достаточно противоречива. С одной стороны, он создает впечатление абсолютно точной копии окружающего мира, определяемого временем и пространством. С другой стороны, киноизображение характеризуется условностью, которая приводит к тому, что элементы кадра приобретают в сознании адресата реальный характер⁹. Стоит подчеркнуть, что образ в фильме находится в прямом взаимодействии со словом. Об этом говорит французский кинокритик Марсель Мартен:

Изображение является основным материалом киноязыка. Это - первичный кинематографический материал и в то же время чрезвычайно сложная реальность¹⁰.

⁴ См.: там же.

⁵ См.: там же.

⁶ См.: там же.

⁷ См.: там же.

⁸ См.: Г. Чахурьян, *Об изобразительных средствах кино*, «Вопросы киноискусства», вып. 8, Москва 1964, с. 138.

⁹ См.: там же, с. 116.

¹⁰ Цит. по: там же, с. 115.

Киноязык дополняет изображение, демонстрируя действие двух тенденций. Первая из них базируется на бытовом и художественном опыте аудитории и определяет совокупность зрительских ожиданий. Вторая же акцентирует в произведении семантические узлы¹¹. В результате сочетания словесных и изобразительных знаков в киноленте вырисовываются два типа повествования: словесный и изобразительный, которые пересекаются друг с другом¹². К тому же, слова начинают подражать изображениям¹³. Морис Мерло-Понти все же считает:

Слово в кино не должно прибавлять идеи к изображениям, так же как и музыка - чувства. Все целое сообщает нам нечто исключительно точнее, не являющееся ни мыслью, ни напоминанием о жизненных эмоциях¹⁴.

В развитие своей мысли французский философ пишет:

[...] и в фильме всегда есть история и часто идея [...], но функция фильма заключается не в сообщении нам фактов или идей. [...] Смысл фильма включен в его ритм, как смысл жеста мгновенно прочитывается в самом жесте, и фильм не говорит ничего, что бы ни было им самим. Идея здесь выражается в процессе порождения, она возникает из временной структуры фильма, как в картине она возникает из сосуществования ее частей¹⁵.

Стоит заметить, что смысловое наполнение картины является неотъемлемым свойством акта созидания, а также результатом ее многогранного осмысления зрителем¹⁶. Следовательно, значение - это основная функция экранного произведения, понять которое можно посредством восприятия¹⁷. «Фильм, - пишет Мерло-Понти, - не мыслится, он воспринимается»¹⁸. Причем понимание киноленты вытекает из отдельного уяснения составляющих ее компонентов, обладающих определенным смыслом.

В дополнение к вышесказанному необходимо отметить значимость изобразительного подтекста фильма, который Григорий Чахирьян характеризует следующим образом:

¹¹ См.: Ю. Лотман, *Семиотика кино и проблемы киноэстетики*, <http://lib.ru/CINEMA/kinolit/LOTMAN/kinoestetika.txt>, 20.05.2010 19:20.

¹² См.: там же.

¹³ См.: там же.

¹⁴ М. Мерло-Понти, *Кино и новая психология*, <http://www.psychology.ru/library/00038.shtml>, 20.05.2010 18:50.

¹⁵ Там же.

¹⁶ См.: там же.

¹⁷ См.: там же.

¹⁸ Там же.

Это дополнительное, не сразу «прочитываемое» семантическое значение изображения в фильме и определяется нами как его подтекст, как его второй смысл¹⁹.

К тому же подтекст вносит в картину повествовательно-эпические и лирические элементы, оказывая существенное влияние на способ реализации сюжетной линии²⁰.

По мнению Юрия Лотмана, кинематограф настолько тесно связан с жизнью, что он в состоянии отражать ее бытовые, национальные и социальные аспекты²¹. Но вместе с тем, он может наполнять значением обыденные вещи или события, влияя на человеческое мирозерцание. Это связано с тем, что все такого рода «тексты» возникают в определенное время и в определенной культуре, о чем и пишет Тереса Томашкевич:

Filmy [...] są mniej lub bardziej zakorzenione w specyficznym kontekście kulturowym. Znaczenia tego parametru są zmienne. Niektóre produkcje mają charakter uniwersalny, a więc element kulturowy jest mniej istotny, w innych zaś wydaje się fundamentalny²².

Иначе говоря, здесь имеются в виду «тексты», отражающие различные социальные коды, в том числе: обычаи, моду, социальные отношения, эстетику, литературные и языковые нормы²³.

Юрием Лотманом была определена двойная роль кино в обогащении семиотики культуры, подтверждением чему служит цитата:

[...] kino z powodzeniem obsługuje przeciwstawne potrzeby kulturowe: dążenie do uwolnienia się ze świata znaków, z nadmiernie skomplikowanej i wyalienowanej organizacji społecznej oraz dążenie do komplikowania i wzbogacania sfery semiotyki społecznej i artystycznej²⁴.

С одной стороны, кинематограф позволяет человеку преодолеть жесткие рамки мира знаков. С другой же стороны, кино усложняет семиотическую сферу, функционирующую как в социальной, так и художественной жизни. Неудивительно, ведь, как утверждает Томашкевич, фильм - это самая ре-

¹⁹ Г. Чахирьян, цит. соч., с. 122.

²⁰ См.: там же, с. 132.

²¹ См.: Ю. Лотман, *Семиотика кино и проблемы киноэстетики*, <http://lib.ru/CINEMA/kinolit/LOTMAN/kinoestetika.txt>, 22.05.2010 10:50.

²² Т. Томашкевич, цит. соч., с. 154.

²³ См.: там же, с. 152.

²⁴ J. Łotman, *Semiotyka filmu*, пер. J. Faryno и Т. Miczka, Warszawa 1983, с. 46-47.

алистическая копия действительности²⁵. Эта особенность заключается в следующем:

[Kino - S. D.] nie tylko ma zdolność wiernego przedstawienia osób, miejsc, przedmiotów w jakimś określonym momencie, jak to ma miejsce w przypadku fotografii, ale może jeszcze zobrazować ruch, a więc reprodukować czynności i oddać faktyczny wymiar upływu czasu. [...] Odbiorca ma faktycznie wrażenie, że uczestniczy osobiście w przedstawianych zdarzeniach, tym bardziej, że poprzez wymiar akustyczny odbieramy przekaz językowy²⁶.

Киноискусство может изображать окружающий мир, передавая в точности разные его элементы. Поэтому оно именуется «социальным коммуникационным контекстом»²⁷. Между тем, кинематограф способен переносить зрителя в мир мифов. Иными словами, он создает пространство, полное личных переживаний²⁸. Этому способствует использование крупного плана, сближающего актера и зрителя²⁹.

Объединять знаки, из которых состоит социальная и художественная жизненные сферы, должен киноязык. Об этом говорит Юрий Лотман:

Tak więc język filmu jednoczy krańcowe szczeble logiczne - od zmysłowego przeżywania realnego widzenia rzeczy (poczucie bezpośredniej rzeczywistości świata ekranowego) do krańcowej iluzoryczności³⁰.

Причем обе перечисленные жизненные сферы кинематограф должен уравнивать, о чем свидетельствуют нижеприведенные слова Наталии Лубашовой:

Высокохудожественный кинематографический продукт - фильм обеспечивает наличие напряжённой равновесности материальных и идеальных сущностей, то есть того высокого уровня сложности, при котором развивающаяся система [социум и человек] постоянно «учитывает» опережающий характер предстоящих изменений. То есть, мир, где данная равновесность осознаётся и направленно целеполагается [преобразуется], есть мир человека. Областью операциональности преобразований материально-идеальных сущностей выступает социокультурное пространство, вне которого мир представлен человеку как своего рода топологическая константа. Погружённые

²⁵ См.: Т. *Tomaszkiewicz*, цит. соч., с. 56.

²⁶ Там же, с. 56-57.

²⁷ См.: там же, с. 57.

²⁸ См.: J. *Ł o t m a n*, цит. соч., с. 43.

²⁹ См.: там же, с. 41.

³⁰ Там же, с. 44.

в культуру как в естественную среду пребывания, люди подчиняются, условно говоря, воздействию универсальных законов Мироздания, выступающих в виде объективных детерминаций человеческого мира, и, стимулированные столь мощным «пусковым устройством», творят разномасштабный Космос смыслообразовательных значений и субъективностей кинобытия³¹.

Итак, социокультурное пространство, в котором функционирует человек, побуждает к созданию смысловых объектов, являющихся отражением окружающего мира, в том числе и при помощи кинообраза. Таким образом, кинематограф, как социокультурный феномен, представляет собой генератор формирования мировоззрения³². Речь идет как о мировоззрении конкретного человека, так и социума в целом, поскольку киноискусство проникает во все сферы нашей жизни³³. Следовательно, кино оказывает воздействие также и на культуру, в которой оно появляется:

Социокультурное пространство, насыщенное кинематографическими продуктами, есть дуальность - человек - кинокультура, своеобразная фундаментальная оппозиция, в которой разворачивается и функционирует всякая деятельностная способность, снимающая в пределах своего качества [структуры, конструктивности] все фундаментальные уровни, снятые в свою очередь, в самом мире человека и культуры³⁴.

1.2. *Перевод и властвуй*³⁵. Специфика киноперевода

Смысл фильма проявляется в таких его компонентах, как изображение, музыка, звуки, но также и в слове, а вернее диалогах, которые подвергаются переводу³⁶. Необходимо подчеркнуть, что три первые составляющие остаются в фильме без изменений³⁷, несмотря на то, что они могут по-разному восприниматься зрителем из другого культурного круга. Это обусловлено принадлежностью зрителя к определенной культуре, наделяющей человека конкретными знаниями. С точки зрения переводчика, материалом современного фильма является преимущественно диалог, показываю-

³¹ Н. Лубашова, *Феномен Кино в социокультурном пространстве*, http://analiculturolog.ru/component/k2/item/497-article_30.html, 23.04.2011 16:00.

³² См.: там же.

³³ См.: *Влияние кино на человека и общество*, http://www.minus1.ru/post/vlijaniye_kino_na_chjelovjeka_i_obshhjestvo.html, 23.04.2011 17:30.

³⁴ Н. Лубашова, *Феномен Кино в социокультурном пространстве*, http://analiculturolog.ru/component/k2/item/497-article_30.html, 23.04.2011 16:00.

³⁵ См.: <http://aforizm.ssdn.ru/latin/index.php>, 16.04.2011 9:45.

³⁶ См.: А. Pisarska, Т. Tomaszkiwicz, *Współczesne tendencje przekładoznawcze*, Poznań 1996, с. 192.

³⁷ См.: J. Pieńkos, *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie*, Warszawa 1993, с. 130.

щий свойства разговорного языка с его коллоквиализмами, идиомами, логическими пропусками, недосказанностями и грамматическими ошибками. Слово играет в нем существенную роль по той простой причине, что оно опосредованно характеризует героев³⁸. Поэтому киноперевод требует от его автора высокой степени изобретательности, гибкости, а также хорошего слуха и языкового чутья для того, чтобы передать не только диалоги, но также и монологи и закадровый нарратив³⁹.

Существуют три вида киноперевода: дубляж, закадровый перевод и субтитры⁴⁰. Задача дубляжа заключается в замене диалогов исходного текста их эквивалентами в целевом языке, при этом реплики героев в тексте перевода исполняются, так же, как и в оригинале, разными актерами. Такая передача экранного произведения, действующая на органы слуха зрителя, позволяет концентрировать внимание на визуальных элементах кадра, в том числе игре актеров, сценографии, ландшафтах и костюмах. Иначе говоря, этот метод делает возможным наблюдение за происходящим на экране⁴¹. Однако Аркадиуш Бельчик подчеркивает, что озвученный текст зачастую создает впечатление искусственного, что вызвано необходимостью подлаживать переведенные высказывания под движение губ актеров, снимающихся в картине⁴². Алиция Писарска и Тереса Томашкевич называют этот прием адаптацией:

Podstawowym kryterium tego przekładu jest strona fonetyczna języka mówionego [...]. Znalazienie właściwych rozwiązań na tym poziomie nazywa się synchronizacją, która nie opiera się na skracaniu tekstu jak w podpisach, ale często na ich «wydłużaniu», aby czas otwarcia ust był zgodny z długością «podłożonej» wypowiedzi. Te liczne zmiany powodują, że często w teorii przekładu mówi się o adaptacji, a nie o faktycznym tłumaczeniu⁴³.

Следует привести также отдельные выводы Тересы Томашкевич из ее книги *Аудиовизуальный перевод*, касающиеся оговариваемого переводческого метода:

³⁸ См.: А. *Belczyk*, *Tłumaczenie filmów*, Wilkowiec 2007, с. 7.

³⁹ См.: там же, с. 6.

⁴⁰ Особое внимание здесь уделяется последней разновидности, субтитрам, поскольку они представляют собой смешанный вид перевода, во время которого код передачи информации подвергается трансформации из устной в письменную и тем самым более литературную форму.

⁴¹ См.: А. *Belczyk*, цит. соч., с. 7.

⁴² См.: там же, с. 8.

⁴³ А. *Pisarska*, Т. *Tomaszewicz*, цит. соч., с. 195.

Adaptacja jest ekstremalnym przykładem ekwiwalencji, kiedy element kultury wyjściowej zostaje zastąpiony niekoniecznie ekwiwalentnym elementem kultury docelowej⁴⁴.

Процитированные выше мнения приводят к мысли о том, что задачей адаптации является донести до зрителя смысл высказываний героев, но в одно и то же время она не представляет собой сугубо переводческого приема, благодаря чему переводчик имеет возможность более свободно отнестись к переводу. Такой подход демонстрирует известный польский кинопереводчик Бартош Вежбента, который является автором перевода на польский язык таких известных фильмов, как *Шрек* и *Астерикс и Обеликс: Миссия Клеопатра*. Сам он так оценивает прием адаптации:

Dialogi muszą być zrozumiałe dla polskiej publiczności, dlatego sztywne trzymanie się oryginalnych dialogów jest nie zawsze właściwe. Oryginalne niuanse językowe i gra słów jeśli nie jest zabawna, to trzeba ją zaadaptować do polskich warunków. Dojrzewanie mojego warsztatu polegało na tym, że zdawałem sobie sprawę, że mam coraz większą wolność i na coraz większą wolność mogę sobie pozwolić⁴⁵.

Ежи Пенькос также отмечает преимущества адаптации, подчеркивая высокую эластичность в проявлении экспрессии⁴⁶.

Тем не менее, по словам Бельчика, дубляж значительно облегчает восприятие киноленты даже в случае, если время от времени отрывать глаза от картины⁴⁷. Этим, можно полагать, объясняется популярность рассматриваемой переводческой стратегии, особенно среди детской аудитории⁴⁸.

Суть второго вида киноперевода, закадрового перевода, сводится к тому, что реплики всех героев читает диктор, а роль фона выполняют голоса актеров и оригинальное музыкальное оформление фильма. Такое решение является гораздо более дешевым по сравнению с переводом фильмов при помощи дубляжа, в связи с чем оно повсеместно применяется на польском телевидении⁴⁹. Можно утверждать, что закадровый перевод - это попытка найти компромисс между дубляжом и субтитрами: переводчик накладывает текст перевода на уже существующее звуковое сопровождение, которое облегчает восприятие киноленты. Однако Писарска и Томашкевич

⁴⁴ Т. *Tomaszkiewicz*, цит. соч., с. 167.

⁴⁵ Там же, с. 168.

⁴⁶ См.: J. *Pieńkos*, цит. соч., с. 132.

⁴⁷ См.: A. *Belczyk*, цит. соч., с. 8.

⁴⁸ См.: там же, с. 9.

⁴⁹ См.: там же.

отмечают негативные аспекты закадрового перевода. По их мнению, этот вид киноперевода, ввиду того, что диктор читает текст голосом, лишенным эмоций, который к тому же перемешивается с оригинальными репликами героев, отрицательным образом сказывается на качестве восприятия фильма в целом⁵⁰. В результате зритель зачастую не в состоянии определить, кто является автором конкретных высказываний⁵¹.

Преимуществом киноперевода при помощи субтитров, в свою очередь, является отсутствие вмешательства в звуковую дорожку к фильму, равно как и возможность передачи специфики актерского искусства⁵². Следовательно, субтитры в наименьшей степени модифицируют сюжетную линию фильма и голоса актеров. Поэтому этот вид перевода, по сути, самый нетрудоемкий и дешевый⁵³. Нельзя, однако, забывать о том, что субтитры представляют собой письменное оформление высказываний актеров, то есть устной речи. Следовательно, имеем здесь дело со смешанным переводом. В связи с этим при воспроизведении фильма на иностранный язык появляются разного рода затруднения, которые указывают на недостатки субтитров. Об одном из них пишут Писарска и Томашкевич:

Podstawowym problemem tego typu tłumaczenia jest fakt, że szybkość czytania przeciętnego widza jest mniejsza niż szybkość percepcji dźwięku⁵⁴.

Зритель, концентрируясь на прочтении написанного, упускает из виду другие детали, составляющие кинокартину. Наряду с этим следует учитывать факт, что реплики персонажей по своей продолжительности превосходят их письменный перевод, что заставляет переводчиков использовать прием редукции. Вместе с тем, субтитры, размещенные внизу экрана, нарушают восприятие фильма в целом⁵⁵.

Для того чтобы сделать просмотр зарубежных лент с субтитрами как можно более комфортным, кинопереводчики выработали в процессе киноперевода соответствующие этапы. Самое главное - это выбор профессионального и опытного переводчика, который в состоянии выполнить качественную работу. Следующий этап требует неоднократного просмотра конкретного фильма, а именно: первого, когда переводчику нужно ознакомиться с содержанием фильма, второго, во время которого фиксируют-

⁵⁰ См.: А. *Pisarska*, Т. *Tomaszkievicz*, цит. соч., с. 192.

⁵¹ См.: А. *Belczyk*, цит. соч., с. 9.

⁵² См.: там же, с. 8.

⁵³ См.: там же.

⁵⁴ А. *Pisarska*, Т. *Tomaszkievicz*, цит. соч., с. 192.

⁵⁵ См.: А. *Belczyk*, цит. соч., с. 8.

ся языковые проблемы и, наконец, третьего, факультативного, завершающего второй этап высокопробного перевода. Затем переводчик, получив так называемый тайм код, приступает к выписыванию реплик и их переводу. Далее, полученные субтитры синхронизируются киноспециалистами с подлинным экранним изображением⁵⁶.

По ходу перевода фильмов при помощи субтитров возникают разного рода ограничения, вызванные иной спецификой исходного и целевого языков. Павел Мадей объединяет их в три группы. Он называет технические, языковые и культурные ограничения переводимости⁵⁷. Самыми очевидными среди них являются технические, поскольку субтитры создаются по заказу кинопроизводителей и кинодистрибьюторов, которые предъявляют определенные требования к реализации перевода. Стоит обратить внимание на факт, что спрос на данную разновидность киноперевода формируется аудиторией. Итак, согласно общепринятым правилам, текст перевода, появляющийся на экране, представляет собой максимум две строчки, причем первая из них должна быть короче второй. Необходимо, чтобы каждая строка состояла из не более тридцати пяти знаковых единиц. Нежелательно также использовать повторы и восклицательные знаки. С языковыми ограничениями переводчик сталкивается в связи с существующими различиями между двумя языками, которые разделяют их на следующие типы: ограничения, связанные с пристрастиями целевой аудитории, компетенционные ограничения, а также ограничения, касающиеся вопроса непереводимости, особенно это касается реалий. Большой интерес представляет второй тип ограничений, ведь они напрямую зависят от квалификации, опыта самого переводчика и приобретенных им переводческих навыков. Основной принцип, которому кинопереводчики должны следовать и одновременно его совершенствовать при передаче субтитров, гласит, что показателем качественного киноперевода является то обстоятельство, что он не замечается зрителями. Является необоснованным, почему исследователи реже принимают во внимание факт, что переводчик встречается с ограничениями культурного характера, среди которых выделяют бытовые, нравственные и религиозные ограничения⁵⁸. Что касается образа в кино, он, несмотря на то, что во время перевода не подвергается изменениям, может восприниматься иноязычными зрителями по-разному. Следовательно, здесь возникает вопрос, касающийся степени взаимодействия слова, называющего реалии и изображения, отражающего

⁵⁶ См.: P. M a d e j, *Tłumaczenie napisów filmowych i jego weryfikacja*, [в кн.:] *Jakość i ocena tłumaczenia*, ред. A. Kłoczyński и M. Kizeweter, Warszawa 2009, с. 115-116.

⁵⁷ См.: там же, с. 116.

⁵⁸ См.: там же, с. 117-119.

конкретные элементы действительности. В связи с этим при переводе фильма необходимо задуматься над тем, насколько вербальные компоненты способны передать непонятную картину и насколько изображение в состоянии восполнить недосказанности.

Субтитры, как было сказано, оформляются по строго сформулированным правилам. Цель кинопереводчика, особенно, когда он создает субтитры, заключается в передаче отличительных черт разговорного языка⁵⁹. Бельчик приравнивает функцию субтитров к роли художественной литературы, однако, он разграничивает задачи авторов двух перечисленных видов текста:

Pokrewieństwo z literaturą oznacza na przykład, że napisy powinny mieć podobną do niej formę graficzną, zarazem jednak - skoro oddają żywe dialogi - w warstwie stylistycznej powinny znacznie bardziej niż literatura imitować autentyczny język mówiony. Pisarz może swoim bohaterom, nawet jeśli pochodzą z nizin społecznych, włożyć w usta wypowiedzi bardzo górnolotne, skonstruowane ze zdań wielokrotnie złożonych, o rozbudowanej gramatyce, niespotykane w codziennych rozmowach, natomiast w typowym filmie, jako rzekoma prezentacja sposobu wystawiania się użytkowników danego języka, fałszowatyby one rzeczywistość⁶⁰.

Требования естественности, поскольку именно о них идет сейчас речь, могут быть выполнены лишь после соблюдения следующих основных принципов: требований к разборчивости написанного текста, требований усвояемости текста и требований незаметности⁶¹.

Требования к разборчивости касаются чисто технических аспектов киноперевода. Как уже известно, субтитры должны быть сжатыми, заполняя не больше двух строчек экрана, но в то же время быть емкими. Главная трудность состоит здесь, во-первых, в передаче устной речи средствами письменного языка, во-вторых, в необходимости создать текст настолько удобный в прочтении, чтобы зритель мог беспрепятственно сосредоточиться на киноленте. Сжатость субтитров же достигается путем элиминации тех элементов диалога, отсутствие которых не искажает фабулу или речевую характеристику героев. Текст может быть легкоусвояемым в случае, если делить его на субтитры, а их, в свою очередь, на отдельные строчки. И, наконец, выполнить требования к незаметности позволяет правильное расположение субтитров на экране, которые не должны заго-

⁵⁹ См.: А. Belczyk, цит. соч., с. 10.

⁶⁰ P. Madej, цит. соч., с. 10.

⁶¹ См.: там же, с. 11.

раживать киноизображение⁶². Этому вопросу следует уделить особое внимание. Анна Аносова утверждает:

[...] субтитры – не очень удобная форма симультанной передачи в кадре устной речи письменно. Как и отведенное ему в кадре место. Субтитр располагается у нижней рамки кадра и напечатывается прямо на изображение. Этим утверждается его принадлежность к «миру фильма» и тем самым предупреждается намерение обозначить субтитр как межкадровую надпись⁶³.

Задача субтитров, являющихся с точки зрения значения частью фильма, сводится к облегчению целостного восприятия кинопроизведения аудитории. Поэтому процессу оформления субтитров присущи следующие принципы. Прежде всего, для того чтобы зрителям легче было уловить смысл сказанного, субтитры синхронизируются с репликами героев, главным образом, при использовании названного выше тайм кода, а также специализированных компьютерных программ. Правильно составленные субтитры рассчитаны на среднестатистического адресата, который в состоянии за пять секунд прочесть две строчки текста, отображенного на экране. Высказывания разных героев обозначаются тире. Курсивом выделяются реплики актеров второго плана и разного рода надписи⁶⁴. Немаловажную роль в оформлении субтитров играет выбор шрифта, который должен быть пропорциональным, разборчивым, крупным и хорошо различимым на фоне картины. Как правило, субтитры бывают белого цвета, но часто на экран накладываются верхние и нижние черные поля, чтобы они выделялись на светлых тонах. Кроме того, для удобства чтения, строки переведенного текста выравниваются по центру⁶⁵.

Стоит уделить внимание вопросу редукции в процессе субтитрирования исходного текста, о которой упоминалось выше. Сначала переводчику нужно решить, какие элементы диалогов являются малосущественными, а какие – первостепенными⁶⁶. Сущность этого отбора заключается в следующем:

Tłumacz zatem musi zastanowić się, które informacje zawarte w dialogach są absolutnie niezbędne do zrozumienia przebiegu akcji filmu, a które mają cha-

⁶² См.: там же.

⁶³ А. Аносова, *Опыт оживления мертвой буквы. К проблеме надписи в звуковом фильме*, <http://www.kinozapiski.ru/article/540/>, 22.04.2010 18:50.

⁶⁴ См.: *Krótki przewodnik robienia napisów w programie Subedit-Player*, <http://kinomania.org/index.php?mode=poradnik&ktory=1>, 25.04.2011 10:50.

⁶⁵ См.: А. Белczyk, цит. соч., с. 12-15.

⁶⁶ См.: А. P i s a r s k a, Т. T o m a s z k i e w i c z, цит. соч., с. 192.

rakter drugorzędny. Ta analiza doprowadza do zlikwidowania pewnych fragmentów tekstu. Drugą techniką stosowaną przez tłumaczy jest reformułowanie dialogów lub fragmentów wypowiedzi w sposób skondensowany. Te techniki nawzajem uzupełniają się i przeplatają⁶⁷.

Однако, как говорит Пенькос, переводчику необходимо учитывать вероятность того, что он может столкнуться с такими явлениями, как редунданция и плеоназм:

Obraz i napisy pod filmem mówią w zasadzie to samo. Jeżeli jednak obraz mówi co innego, mamy do czynienia z tzw. redundancją, czyli rozwlekłością informacji; jeżeli zaś obraz pokrywa się w pełni z treścią napisów, występuje pleonazm⁶⁸.

Следовательно, профессиональный переводчик должен уметь предотвратить их появление, поскольку их наличие отрицательно сказывается на качестве перевода⁶⁹.

В конечном итоге различные переводческие трансформации приводят к уменьшению объема оригинального текста почти на 30-40 процентов⁷⁰. Среди стратегий перевода, с помощью которых сокращаются диалоги, называют: опущения, семантические упрощения и сдвиги, синтаксические и грамматические упрощения, а также апеллирование к содержанию фильма⁷¹. Опущения подвергаются: повторы, восклицания, приветствия, звательные формы, в том числе и имена, риторические обороты, оборванные фразы и слова, не несущие никакой информации. К группе семантических упрощений и сдвигов причисляются: синонимы, находящиеся в непосредственной близости друг от друга, вводные слова, определительные наречия, несущественные компоненты предложения, специализированные термины, а также сложные идиомы, метафоры и сравнения. Редукция за счет упрощения синтаксиса и грамматики, в свою очередь, включает в себя: соединение предложений, замену прямой речи косвенной, устранение придаточных предложений, замену собственного имени в косвенном падеже формой именительного падежа, использование эллипсиса и замену вопросительного предложения декларативным или побудительным, и наоборот. Кроме того, существует возможность сократить диалог

⁶⁷ Там же, с. 192-93.

⁶⁸ J. Piętkos, цит. соч., с. 137.

⁶⁹ Больше на тему *редунданции* пишет Тереса Томашкевич. См.: T. Tomaszkiwicz, цит. соч., с. 127.

⁷⁰ См.: A. Pisarska, T. Tomaszkiwicz, цит. соч., с. 192-93.

⁷¹ См.: A. Belczyk, цит. соч., с. 16-31.

в случае, если его смысл можно восстановить по контексту, касающемуся как определенного эпизода, так и всей картины. В рамках последнего метода редукции допускаются также замены неточного определения более конкретным⁷². Таким образом, редукция представляет собой весьма сложное явление, вызванное техническими ограничениями, которые сопутствуют кинопереводу. Необходимость сокращения диалогов продиктована спецификой киножанра⁷³, ожиданиями целевой аудитории, а также эстетикой языка⁷⁴. В случае перевода при помощи субтитров, стоит подчеркнуть еще раз, ситуация усложняется тем, что переводчик меняет устный информационный код на письменный.

Все перечисленные виды киноперевода вносят изменения в исходный текст экранного произведения, однако они, в зависимости от киножанра, в состоянии донести до зрителя особенности стиля определенных режиссеров⁷⁵. В кинопереводе, в связи с полифонической структурой кино, отмеченной Юрием Лотманом в приводимом уже высказывании: *Кинематограф говорит с нами, говорит многими голосами...*⁷⁶, появляются и переплетаются друг с другом различные голоса, а именно: голос режиссера, переводчика (в случае перевода при помощи субтитров это видимый голос), а также зрителя. Ведь полифония подразумевает наличие диалога. По этой причине критиком переводческого метода и результата его применения является зритель, которому адресован как фильм, так и его перевод⁷⁷.

Библиография:

- Чахирьян Г., *Об изобразительных средствах кино*, «Вопросы киноискусства», вып. 8, Москва 1964.
- Belczyk A., *Tłumaczenie filmów*, Wilkowiec 2007.
- Łotman J., *Semiotyka filmu*, пер. J. Faryno и T. Miczka, Warszawa 1983.
- Małej P., *Tłumaczenie napisów filmowych i jego weryfikacja*, [в кн.:] *Ja-kość i ocena tłumaczenia*, ред. A. Kopczyński и M. Kizeweter, Warszawa 2009.
- Pieńkos J., *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie*, Warszawa 1993.

⁷² См.: там же.

⁷³ Принцип редукции по-разному применяется при переводе детективов и психологических фильмов. См.: J. Pieńkos, цит. соч., с. 135.

⁷⁴ Редукции в значительной степени подвергаются диалекты, идиолекты, формулы этикета, поскольку они находят отражение в изображении.

⁷⁵ См.: A. Pisarska, T. Tomaszewicz, цит. соч., с. 195.

⁷⁶ См.: ссылка 2.

⁷⁷ См.: J. Pieńkos, цит. соч., с. 136.

Pisarska A., T. Tomaszkiwicz, *Współczesne tendencje przekładowe*, Poznań 1996.

Pisarska T., *Przekład audiowizualny*, Warszawa 2006.

Интернет ресурсы:

Аносова А., *Опыт оживления мертвой буквы. К проблеме надписи в звуковом фильме*, <http://www.kinozapiski.ru/article/540/>, 22.04.2010 18:50.

Влияние кино на человека и общество, http://www.minus1.ru/post/vlijaniye_kino_na_chjelovjeka_i_obshhjestvo.html, 23.04.2011 17:30.

Литературные афоризмы, <http://aforizm.ssdn.ru/latin/index.php>, 16.04.2011 9:45.

Лотман Ю., *Семиотика кино и проблемы киноэстетики*, <http://lib.ru/CINEMA/kinolit/LOTMAN/kinoestetika.txt>, 20.05.2010 18:40.

Лубашова Н., *Феномен Кино в социокультурном пространстве*, http://analiculturolog.ru/component/k2/item/497-article_30.html, 23.04.2011 16:00.

Мерло-Понти М., *Кино и новая психология*, <http://www.psychology.ru/library/00038.shtml>, 20.05.2010 18:50.

Krótki przewodnik robienia napisów w programie Subedit-Player, <http://kino-mania.org/index.php?mode=poradnik&ktory=1>, 25.04.2011 10:50.

Konstantin Dimitrienko

na język polski przełożyła: Ewelina Dziadosz
filologia rosyjska V rok, UJ

WIERSZE

Konstantin Dimitrienko

Родился в 1965 году в Благовещенске. Окончил Дальневосточный государственный университет. Пишет стихи и прозу. Печатался в альманахах «Рубеж» и «Серая лошадь», сборнике альтернативной поэзии «Рыбы и птицы», в региональной печати. Автор книги стихов «Невозможность адаптации: ложные предпосылки» (2006). Обладатель специального приза журнала «Вавилон» по итогам конкурса «ТЕНЕТА-99». Живет во Владивостоке¹.

zawsze jestem gdzieś
pomiędzy wiatrem a śniegiem
pomiędzy wiatrem a płótnem
pomiędzy bólem a wstrząsem
a jeśli jesteś obok -

znów śni się nam
staw w którym dokazują
dwie głupiutkie i
dwie szkartatne rybki
a częściej
szary
smok
prawie jak z nefrytu
podobny do Żyda Alberta Einsteina
ale co nam do żartów natury
dwie dłonie ostrożne są w wodzie jak słoneczny zajaczek

¹ <http://magazines.russ.ru/october/2009/4/dm33.html>, dostęp 17.04.2011, 18:07.

strzegą
dwóch głupiutkich
i dwóch szkarłatnych
rybek dokazujących bez przyczyny

a leniwy szron
rysuje na szybie wiosnę

- Nie uciekniesz od szczęścia. - Wiem.
- Nie uciekaj.

Kto tam?
Ktoś obcy?

Jestem jak piasek,
Nazwij mnie śniegiem - stanę się biały i słodko-zbędny
jak strachliwe kroki postaćców
ale
zaskrzypię pod nogami nie umiając się roztopić...

Nie bój się,
to tylko nadzieja,
że kiedyś
nazwiesz mnie białym...
... i czas umrze

Nie budź mojego smutku. Niech śpi
póki czas
Mów do mnie jak do żebraka i głucho-niemo-ślepego
póki czas
nim się narodzi zabij moją duszę i śpij
póki czas
Zamień się w sól ziemi
W moje sedno I
samotnie, - odejść.

